

Gárdos Ferencné

Életrajz

A 85 éves Gárdosné Zsuzsa egy hetedik kerületi régi bérház egyik lakásában él fiával. Több mint 70 éve él abban a lakásban, ahol édesanyjával és nagynénjével közösen először óvodát, majd napközit üzemeltettek. 1980 óta özvegy. Öregkora és betegsége miatt már csak ritkán mozdul ki az utcára, pedig régebben rengeteget járt sétálni és kirándulni. Családja, ismerősei, barátai sűrűn mennek hozzá.

Apai ágon a Felvidéken éltek a felmenőim, ami akkor még Magyarország volt, mégpedig egy kis faluban. Az apai nagyapám, Orován Jakab Térnadasdon, Trencsén vármegyében élt [Térnadasd – kisközség volt, 1910-ben nem egészen 300 szlovák nemzetiségű lakossal. Az ún. trencségi kőbányák vidékén fekszik. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Ez a falu valami csodálatos volt – véletlenül egyszer láttam, mert Orován Ella nénémék lovas kocsival elvittek, hogy megmutassák, hogy apám hol volt gyerek. Egy keskeny út volt a falu közepén, és élő ember már nagyon kevés volt, mert ez egy icipici falucska volt a Vág völgyében. Nagyon-nagyon szép volt. Valamelyik emberükkel, aki a kocsmában segédkezett, az utcán találkozott a nagynéném, és annak mondta, hogy „Idenézzen, Janó! Ez a Vilónak a lánya”. Akkor voltam maximum nyolc éves. Be is vitt a kis szobájába ez a Janó bácsi, aki méhészettel foglalkozott, és lépes mézet adott, amit soha előtte nem ettem. Szóval nagyon-nagyon szép volt ez.

Az Orován nagypapa kocsmáros volt. A kocsmához tartozó lakásban élt a családjával. Hogy hogyan éltek ők, arról fogalmam sincs. Szegények voltak. A nagyapa, mivel Sziléziából jöttek, a magyar mellett, úgy tudom, németül is beszélt. Egyébként vallásos család volt. Neológok voltak. Térnadasdon nem volt imaház, csak össze-összejöttek néhányan, és imádkoztak. Az egy kis falu volt. Oda akkor – gondolom – talán ki se járt rabbi. Illaván volt egy állandó vallási vezető, azt tudom. Péntek este és szombat délelőtt átmentünk az ottani imaterembe imádkozni. A nagyapa felesége egy másod-unokatestvér, Hanna volt. A nagyapa valamikor meghalt, nem tudom a dátumot, mikor, és az apai nagymama és a család fönt maradtak a Felvidéken.

A nagyszüleimnek hét gyermeke volt, a nagyobbik fele a holokausztban szenvedett mártírhalt.

Apám legidősebb bátyja Orován Ármin volt. Ő Pozsonyban élt. Könyvelő volt, nem tudom, hol. A felesége Politzer Elza volt, még ezt is tudom. Volt egy fiuk, aki Dunaszerdahelyen, a kórházban praktizált, doktor Orován Miklós. Az is a holokauszt áldozata lett feleségével. 1942–43-ban minden szlovákiai rokonunkat elpusztították [Amennyiben Orován Miklós a deportálások során pusztult el, akkor az ő halála 1944-re vagy 1945-re tehető. Ő ugyanis Dunaszerdahelyen élt, amely 1938-tól, az első bécsi döntéssel átmenetileg ismét Magyarországhoz tartozott. Innen 1944 júniusában deportálták Auschwitzba a zsidókat. – A szerk.].

Orován Ella Illaván élt [Illava – kisközség volt Trencsén vm.-ben (járási szolgabírói hivatal, járásbíróság, országos fegyintézet), 1891-ben 2200 szlovák és magyar, 1910-ben 2400 szlovák, magyar és német lakossal. Trianont követően az akkor 2100 lakosú település Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Őt elvette a falu jegyzője, Ziegler Ignác. Nagyon szép falu volt, most már város. Egy patak folyt a falun keresztül. Minden utca ki volt kövezve. Volt itt egy nagyon híres fegyház is [A 10 évnél hosszabb időre elítélt fegyencek befogadására, a 20. század elején 600 férőhellyel. – A szerk.]. Azzal szemben volt a jegyzői iroda és lakás. Ella különösen vallásos volt, de ez az egész falu zsidóságára jellemző volt. Nem volt gyermekük, és engem úgy szerettek, mintha a gyerekük lettem volna. Sőt! Még örökbe is szerettek volna fogadni, de azt mondták a szüleim, hogy a világért se. Gyerekkoromban minden nyáron ott üdültünk a nagybátyáméknál. Trencsénteplától kellett menni egy kisvonattal Illavára, de engem már ott, [Trencsén]Teplán vártak mindig [Trencséntepla (Hóllak) – kisközség volt Trencsén vm.-ben, 1891-ben 1500 szlovák, német és magyar, 1910-ben 2300 szlovák és magyar lakossal. Vasútállomással is rendelkezett, a dualizmusban már posta-, és távíróhivatala és postatakarékpénztára is volt. Trianont követően Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Csodálatos szép nyarakat töltöttem ott. Nekem egy volt a lényeg, hogy volt egy kis kert a háznál, volt baromfi, galambdúc, a nagynéném tömte a libákat, hogy nekem legyen jó libamáj.

Egy másik testvér Zsolnán élt. Úgy hívták, hogy Glazel Mórincé, Orován Giza. Egy gyönyörű, hatalmas üveg- és porcelánüzletük volt Zsolna főterén. Az egy gyönyörű város. Magaslaton van, egy domboldalon, és négyszögletes főtere van. Az ma is így van, mint ahogy látom képekről. Sajnos a felszabadulás után nem kerültem már oda, mert őket elvitték 1942-ben [lásd: deportálások Szlovákiából]. Gizának volt egy fia, a Józsi. Sajnos az unokabátyám is odaveszett. Ő állítólag partizán volt, de ez nem biztos.

A többi testvér Budapesten élt. Weinbergerné Orován Fáninak [1889–1931] két fia volt, Weinberger Tibor és Weinberger Jenő. Weinbergernéék óráskok voltak. A Jenő nagyon jó matematikus volt. Rákosligen élt mint házasember. Tisztviselő volt valahol, de nem tudom, hogy hol. Aztán később a „Szabad Nép”-nél is dolgozott. Az sem él már természetesen. A Tibor egész életében szegény ember maradt. Semmi nem lett belőle, nem tanult. Ő 1945 előtt nem tudom, mit csinált, de a felszabadulás után a Bethlen téren, a Jointnál volt ruhakiadó. Mindenki vallásos volt ebben a családban, neológok. Az ünnepeket megtartották, de nem jártak minden héten templomba. Itt nyugszanak a Kozma utcai temetőben.

Aztán volt még egy testvér, Orován Krisztina, aki férjhez ment először egy Ziegler nevű férfihoz, aki az említett Ziegler Ignác testvére volt. Tőle született a Margit és Imre nevű gyerek. Nem tudom, mi lett velük. Ziegler természetes halállal halt meg. Ezután az özvegy egy Szarvas nevű férfihoz ment, akitől három gyereke született. Az egyik neve Magda. Budapesten éltek, Krisztina háztartásbeli volt. Nem tudom, hogy pontosan hogyan került oda, de Auschwitzban maradt.

Az utolsó testvér, akiről még nem beszéltem, Orován Artúr még a születésem előtt meghalt, nem tudom, pontosan mikor. Ő egy keresztény nőt vett el, akinek az Akácfa utcában volt kávézója. Két gyerekük született. László matematikus, Ottó pedig kémikus lett, de nem tudom, hogy velük mi lett [Orsós (Orován) Ottó (Budapest, 1911 – Balatonföldvár, 1939) – növénykutató, „Egyike a méltatlanul elfeledett magyar tudósoknak. ... Már egyetemi éve alatt is elismerten a korszak egyik nagy jövő előtt álló növénybiológus kutatója volt. Kutatási területe a sebhormon volt, majd az organizációs és szövettani problémákat kutatta.... A publikációk alapján valószínűsíthető, hogy

Orsós volt a világon az első kutató, aki klónt állított elő differenciálatlan szövetekből. ... A hivatalos változat szerint a fasizmus eszméjének közvetlen megjelenése miatt öngyilkosságba menekült 1939. szeptember 1-jén (a halotti bizonyítvány szerint szeptember 3-án)” (Forrás: Wikipédia, Fári Miklósnak a MAG c. folyóiratban 2005. áprilisban közölt cikke alapján). – A szerk.].

Az anyai ág máshonnan származott. A nagyanyám, Fränkel Józsefné, született Erb Paula 1847. október tizenharmadikán Bielitzben, Sziléziában született – az ő édesanyját, tehát az én dédanyámat soha nem is láttam –, és meghalt 1934. november hetedikén [Bielitz Sziléziának az Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó részén, a Biala folyó bal partján, Biala galíciai várossal szemben elhelyezkedő város volt, 1890-ben 14 600 lakossal (gyapjúszövő, célnafonók, jutaszövő, bútorgyártás, szesz-, sör-, papír- és gépgyártás, élénk posztókereskedeleme). – A szerk.]. Ott éltek hosszú ideig, és körülbelül 1893-ban jöttek Magyarországra, valószínűleg anyagi okok miatt, hogy jobb megélhetést találjanak. Férjéről, Fränkel Józsefről – aki szintén Bielitzben született 1850-ben – azt lehet tudni, hogy 1914-ben halt meg, természetes halállal. Ő a Magyar Fém- és Lámpaárugyárban volt munkás. Kőbányán, a Vaspálya utcában éltek egy bérházban, egyszerű körülmények között. A Fränkel nagymama vallásos volt, és náluk kóser háztartás volt. A szombatot megtartották [lásd: szombati munkavégzés tilalma], és a nagyobb ünnepekre eljártak. A nagyika hiába élt évtizedeket Budapesten, soha nem tudott jól megtanulni magyarul. Otthon mindig németül beszéltünk, és ennek köszönhettem a német nyelvtudásomat. (Attól függetlenül, hogy aztán az elemiben is meg a gimnáziumban is németet tanultam, és később én is tanítottam németet.) Nem jiddist, nagyon szép németet beszélt. Én voltam a legkisebb unokája. Imádott, a székre vagy a hokedlire a konyhában párnát tett, hogy nekem kényelmes legyen. Mindenre azt mondta, hogy „megtörténhet” „es kann”. Tehát én nem állhattam föl egy székre, mert leeshetek.

Nagyikámnak öt gyermeke volt, és a legnagyobb bánata az volt – mint minden anyának –, hogy az első világháború első ütközetében, Lengyelországban a kisebbik fia, Fränkel Leó hősi halált halt. A nagyika örökre gyászolta, soha nem vett fel világosat, de még egy szürke ruhát sem. Leó érettségizett fiú volt, és ő volt nagyanyámnak a legkisebb gyermeke. A Generalinál – ez a ma is létező Generali Biztosító – volt [Az Assicurazioni Generali 1831-ben alapították Triesztben, az első olyan biztosító volt, amely a biztosítás minden ágával foglalkozott (Olaszországban és külföldön egyaránt). 1832 óta a magyarországi biztosítási piacon is jelen van (az 1949–1989 közötti négy évtizedtől eltekintve). – A szerk.]. Ott dolgozott a bátyja, Forgács (Fränkel) Vilmos is, aki 1885-ben született. Az ő felesége Friedmann Margit lett. Lányuk pedig a későbbi doktor Held Róbertné Fränkel Sári volt. A legidősebb Fränkel lány Róza volt, aki 1878-ban született, ő később Wessely Antalné lett [1939-ben halt meg]. Nagynéném, Fränkel Sári – akire második számú anyámként tekintettem – 1889. október huszonhatodikán született. Könyvelő volt a Fiumei Kávébehozatali Társaságnál, majd magánzó [A Fiumei Kávébehozatali Társaságot 1899-ben alapították. Az első világháború után fiókküzleteket nyitottak a fővárosban. Közel húsz üzletben árusítottak saját márkacikként forgalomba hozott fűszer- és csemegeárut, köztük teát is. – A szerk.]. 1927-ben Pogány Alberttel házasodott össze, hogy magyar állampolgárságot kapjon, és három hónap múlva elváltak. Édesanyám, Fränkel Zelma 1887. április tizenötödikén született. Ő varrni tanult egy tanfolyamon, majd varrást oktatott gyerekeknek. Aztán óvónői tanfolyamot is végzett.

Édesapám Orován Vilmos 1884-ben született Tárnádasdon. Az első világháborúba mint katona vonult be, és végig is harcolta. Károly csapatkereszttel szerelt le [A Károly csapatkeresztet 1916-ban IV. Károly király alapította azok számára, akik legalább 12 heti frontszolgálatot teljesítettek.

Későbbiekben, a zsidótörvények alatt kiemelten fontossá vált, hiszen mentességet is jelenthetett a diszkriminatív rendelkezések alól. – A szerk.]. Kőbányán ismerkedtek meg a szüleim, egy baráti család mutatta be őket egymásnak. Édesapám 1920-ban vette feleségül az én drága anyukámat. 1920. június hatodikán, közvetlenül a trianoni szerződés [lásd: trianoni békeszerződés] után kötöttek házasságot. Egyházi esküvőt tartottak [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Egy Orován rokon fizette be őket háromnapos nászútra a Gellért Szállóba.

Édesapám szociáldemokrata volt. Tagja volt a [Magyar] Természetbarát Szövetségnek, mert az is egy baloldali tömörülés volt [A Magyar Természetbarát Szövetség 1957-ben alakult meg. Gárdos Ferencné apja mint szociáldemokrata, talán a Természetbarátok Turista Egyesületének volt a tagja. Ez 1910-ben alakult a magyar munkásság természetjáró szervezeteként, az MSZDP és a szakszervezetek irányításával. Célja egyfelől a munkásság szabadidős tevékenységének szervezése, az egészséges élet lehetőségeinek biztosítása, a természet megszerettetése, másfelől a munkásöntudat és a szolidaritás erősítése volt. A tagok menedékházakat, üdülőket építettek (ezek egyike volt a horányi üdülő), gondozták és turistajelzésekkel látták el a turistautakat. Az első világháború utáni években erős kommunista befolyás érvényesült az egyesületben, a szociáldemokrata vezetés nem tudott gátat vetni az új irányvonalnak: a menedékházak, üdülők illegális találkozók színhelyei lettek, a kirándulásokon gyakran tartottak politikai szemináriumot a résztvevők számára. A második világháború előtti években a TTE a munkásság egyik legfontosabb szervezetévé fejlődött, tagjainak száma ekkorra megközelítette a 80 ezret. – A szerk.]. Kirándulásokat szerveztek, és gondolom, hogy ott is politizáltak. Van egy nagyon kedves távoli rokonom, barátnőm, egy jogásznő, akinek az édesapja, Farkas Zoltán a tizedik kerületben volt képviselő. Ő nagyon ügyesen szervezte ezeket a kirándulásokat. Apukám is nagyon lelkes volt. Szakszervezeti tag is volt. Anyuka abszolút nem foglalkozott politikával.

Budapesten, a tizedik kerületben laktak, ott is születtem 1921. november elsején, és 1934. július huszonhatodikáig ott is éltünk Kőbányán, a Füzér utcában. Kőbányán jóformán az összes kereskedő zsidó volt. Farkas Zoltán lányával ma is tartom a kapcsolatot, és nyaralás közben is sorban mondjuk a Belső-Jászberényi út üzleteit a Rosenfeldnétől a Lumplernéig, a Gergelynéig, ez mind, mind zsidóüzlet volt. A csemegés volt a Rosenfeldné, hófehér köpenyben, annak idején nem volt az olyan természetes. A zöldséges volt a Reich család, a cukorkás-csokoládés volt a Fáni néni, mikuláskor egy óriási csokimikulás állt a kirakatban. A patikus volt a Mann Géza, az egyik pék volt a Klauber, a másik pék volt a Neumann „egész véletlenül”. Ez a Liget tér környéke volt. Ez ma is létezik. Az Állomás utcában sétáltunk minden délután, az anyukák a gyerekekkel.

A mi kis közösségünk óriási volt. A Pajor Jenő volt a hitközség titkára. Annak a fia hegedült az ünnepélyeken, ő kísérte a mi danászásunkat. Mindenki – még van egy-két túlélő, aki nálam is idősebb –, mindenki ilyen szeretettel emlegeti Kőbányát. Kőbányán volt egy álomszép zsidó iskola a templom udvarán [A kőbányai neológ hitközség első zsinagógája 1891-ben épült föl. A 19–20. század fordulóján azonban a már több mint 2000 tagot számláló hitközség új zsinagóga építését határozta el. A Cserkesz utcai kupolás zsinagóga Schöntheil Richárd (1874–?) tervei alapján 1910-re épült föl. – A szerk.]. (Most is áll a templom Kőbányán, csak most ökomenikus templom lett belőle. Az iskolából pedig később idősek otthona lett.) Egy fehérre meszelt kis iskola volt, két tanterem [A kéttanerős iskola magániskola volt, a Kőbányai Iskolabarátok iskolája, 1928-ban nyílt meg. Kb. 70 növendék látogatta. – A szerk.]. Egyik osztálytársnőm édesapja, Kapos Nándor nemcsak grafikus, hanem festőművész is volt, majd később az Iparművészi Főiskola tanára lett

[Kapos Nándor (1897-?) a az 1950-60-as években a Képzőművészeti Főiskola tanára volt. – A szerk.], és ő készítette az osztálytermek részére a bibliai rajzokat. Ezek a képek mindig ki voltak rakva az osztályban. Csak az a kár, hogy nem maradtak meg. De ennyit megérdemel haló poraiban, hogy legalább én megemlékezzem róla. A lánya, ha igaz, akkor él, Kanadában. Egy tolóajtó választotta el a két tantermet. Ünnepeken, amikor ünnepélyt tartottunk, az szét lett tolva, az egyik felén ültek a kedves szülők és nagyszülők, a másik felén volt a színpad, és ott szerepeltünk, nagyon aranyosan.

Fodor néni volt a pedellus, ő tartotta rendben az iskolát. A folyosón muskátli volt, az udvaron kis akácfák. Két tanító néni volt. Az első-másodikat tanította Neumann Magda, a harmadik-negyedik osztályt Schalk Anna. Az igazgatónk a rabbi volt, doktor Kálmán Ödön, akit nemcsak hogy tiszteltünk, de nagyapaként imádtunk. Többekre is emlékszem az iskolatársak közül, mint például Kapos Márta, Vitéz Zsuzsa, Elek Kata, Popper Kata, Adler Sándor, Beregi Tibor, Fischhof Egon, Balázs Mariann, Kálmán György, Kálmán Ferenc. Jó tanuló kislány voltam, nagyon-nagyon lelkes. Amit csináltam, azt mindent mindig lelkesedéssel. Szombat délelőtt nekünk külön volt egy kis istentisztelet az osztályteremben.

Sok ünnepély volt. Az ünnepek úgy lettek megünnepelve, hogy például szédereste mi magunk terítettünk. Gyönyörűen, hófehér abroszokkal volt terítve, amit otthonról hoztunk. A gyertyatartókat is. A legidősebb gyerek volt tíz éves, negyedik osztályos – akkor négy elemi volt –, kiosztották a tanító nénik, hogy ki mit hoz otthonról, mit tudom én, tíz tojást és így tovább. Étkezés előtt a széder vezetője kezet mosott. Megtiszteltetés volt nekem, hogy én öntöttem a kancsóból a vizet. Azt hiszem, kevés olyan boldog gyerek volt, mint én, aki a rabbi bácsinak a kezére önthette a vizet. A másik tartotta a törölközőt, a harmadik a lavórt. Mindenkinek be volt osztva a szerepe, hogy a Hágadából – ez az ünnepi imakönyv – egyes részeket – héberül, természetesen – felolvassunk. Nem akarok dicsekedni, de nekem nem kellett olvasni, én könyv nélkül mondtam, hogy miben különbözik ez az este a többi estétől? „Má nistáno há-lejlo há-ze” [lásd: má nistáná]. Hanukakor olyan műsorokat adtunk! Én voltam a prológ, vagyis a konferanszié. Nyáron megünnepeltük anyák napját kint, az iskola udvarán. Szóval, csodálatos volt. Nekem gyönyörű volt a gyerekkorom, amit ott töltöttem.

Volt a Rottenbiller-kert meg a Víztorony-kert, ezeken a helyeken játszadoztunk. A közelben volt egy jégpálya és egy tenispálya is. Ezek ott voltak a mai Kőbánya Mozi mellett, mögött. Korcsolyázni jártam, nem szerettem soha, meg kell hogy mondjam, mert a bokám mindig kifordult, hiába volt bokaszorító rajta, akkor nem cipős korcsolya volt, hanem csatolós. Nagyon jól szórakoztunk. Teniszezni nem jártunk, mert az már drágább dolog volt.

A kőbányai lakóhelyünk elég egyszerű volt. Egyemeletes házban éltünk. Az első emeleten egy kétszobás, alkóvos lakásunk volt. Ez egy ablaktalan helyiség volt, a nagyszobának a folytatása volt, és onnan is volt egy bejárat az előszobából. Egy hálóhelyiség volt tulajdonképpen. Abban éltünk, a nagymamám, a szüleim, anyámnak a testvére és én. Az alkóvban lakott az anyunak a húga a nagyikával. Az volt az ő hálóhelyük, és még volt egy szekrény is, az is elfért. A nagyika vezette akkor a háztartást, a nagynéném, a Fränkel Sári – akkor még – állásban volt, gépirónő volt a Fiumei Kávé-Tea Cégnél [Fiumei Kávébehozatali Társaság].

Édesapám eredetileg könyvelő volt egy magánüzletnél, a Birnbaum Jakab és Fiánál. Akkor jött a gazdasági válság [lásd: 1929-es gazdasági világválság], úgyhogy apám és a nagynéném is

elvesztette akkor az állását. Persze a nagykának egy fillér nyugdíja sem volt. Az anyukám egy nagyon okos, ügyes, talpraesett asszony volt, nem keseredett el, hanem folyton azon törte a fejét, hogy mit is csinálhatnánk, hogy megéljünk, mert ugye a színvonalat tartani akartuk.

Anyukának az anyanyelve német volt, a szomszéd nénink németet oktatott, a háziúr is német származású volt, tehát ott mindenki tudott németül a házban, és anyuka szépen megtanulta a német verseket és dalokat, és azt mondta apámnak: „Tudod mit? Én nyitok egy kis óvodát, délelőttre.” Ebben a kétszoba-alkóvos lakásban nem volt hajcihő, hogy hogyan legyen berendezve a gyerekeknek, hanem azt csinálta anyuka, hogy házról házra ment az ismerősökhöz, hogy nyitok egy óvodát reggel kilenctől délután egyig. Minden gyerek elhozza a tízóraiját kis uzsonnatáskában, kimegyünk a Rottenbiller-kertbe játszani, tanítom őket egy kicsit németül. Így megteremtette a mindennapit. Ez a nyolc-tíz gyerek nyújtotta azt, hogy nem volt gond a lakbérrel.

A házban volt egy pincénk. Anyám ezért azt mondta apámnak: „Tudod mit, fiam? Te mindig jó kereskedő voltál mint alkalmazott.” És fa- és szénpincét nyitott. Tartott egy kihordót, aki a szénét és a fát házhoz szállította egy targoncán. Ment a dolog. A nagynéném, a Sári pedig ügynökölt. Kőbánya polgárai közül egyik ajánlotta a másiknak a nagynénémet, Sári néni meg elment a lakásokba, fölvette a rendelést, és küldte ki az árut.

1934-ben beköltöztünk a Damjanich utcába, ebbe a lakásba, ahol ma is élek. Mindnyájunknak fáj a szíve, hogy otthagytuk Kőbányát, de általában az ottani családok is sorban jöttek be lakni a városba megélhetési problémák miatt. Persze a magja megmaradt, de már nem volt az igazi. Mi azért jöttünk ide, mert apukának be kellett járni a belvárosba, a nagynéném bejárt ügynökölni, én bejártam a gimnáziumba. Azt mondtuk, hogy a villamosjegy meg minden annyiba kerül, hogy ez így nem megy tovább. Nekem rettenetesen terhes is volt a bejárás, mert vasárnap is iskolába jártunk – persze szombaton nem –, a harminchetes villamossal jöttem be, és csak mi voltunk a barátnőmmel a villamoson vasárnaponként. Akkor körbejárták ezt a környéket, mert azt mondta anyuka, hogy legyen egy park a közelben az óvoda miatt, de Zsuzsikámnak az iskola ne legyen messze. Ezek voltak a szempontok. Gyönyörű környék volt. A Damjanich utca tágas, szép, szellős, itt volt a fasor, mint mindig. Itt volt egy ugrásra a Liget. Akkor itt járt a huszonhármas villamos, de eszünkbe nem jutott, hogy fölszálljunk a villamosra. Olyan nem létezett, hogy azt az egy megállót villamoson mentünk volna. Barátnőimmel, osztálytársnőimmel, Havas Györgyivel és Fischer Piroskával, akik a Damjanich utca 40-ben laktak, hárman indultunk, elsétáltunk az iskolához. Délben meg vissza. Ennyit legalább mozogtunk.

Gimnáziumba az Abonyi utcaiba [Pesti Izraelita Hitközség Leánygimnáziuma] – ami ma a Radnóti Gimnázium – jártam, az volt a mi iskolánk [lásd: Zsidó Gimnázium]. Ott érettségiztem. Csodás jó iskola volt. A Domonkos utcából [Ma Cházár András utca. – A szerk.] volt a fiúgimnázium bejárata, nekünk meg az Abonyiból. Hermetikusan el voltunk zárva. Minden emeleten volt egy ajtó, mert volt közös tanár, annak volt kulcsa, és mentek a fiúiskolába és vice versa. Központi fűtés volt az iskolában, tisztaság, nagy, ragyogó tornaterem volt, sportoltunk, tornásztunk, tornaünnepélyek voltak a Millenáris pályán. Az iskolának egy nagyon szép temploma volt, és ott szombat délelőtt kilenc órától istentisztelet volt, ahol saját kórus volt. Aki szólót énekelt, az most is a barátnőm, zenetörténész, Pándy Mariann [Zenetörténész. Budapesten született 1924-ben. Tanulmányait 1946 és 1956 között a budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola zongora és zenetudományi szakán. – A szerk.]. Akkor Pollák Mariann volt.

Osztályfőnöknőnk Bokorné Zádor Jolán volt végig, és ő volt a tornatanárunk is. Egyébként a filmes Bokor Laci volt a legkisebb fia. Csodálatos tanárok voltak, Turóczi-Trostler József, a Goethe-kutató, aztán Rieger Richárd volt a matematika-fizika tanárom. Komlós Aladár volt a latintanárom, mi még latint is tanultunk, ugye [Turóczi-Trostler József (1888–1962) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja (1945). 1913-tól temesvári fő-reáliskolai tanár, 1918-ban a vallás és közoktatásügyi minisztérium előadója, a Tanácsköztársaság alatt a budapesti egyetemen a világirodalmi tanszék tanára. 1922-től gimnáziumi tanár és a „Pester Lloyd” munkatársa. 1945-től a budapesti egyetemen tanár, majd tanszékvezető tanár (MÉL); Rieger Richárd (1882–1966) – a Zsidó Gimnázium egyik legismertebb természettudomány tanára volt, pedagógiai munkásságáért Beke Manó-díjat is kapott; Komlós Aladár (1892–1980) – irodalomtörténész, író, költő. A „Nyugat” második nemzedékének egyik legfelkészültebb, legkarakterisztikusabb kritikusa és tanulmányírója volt. 1929–1938 és 1940–1944 között a Zsidó Gimnáziumban magyart és latint tanított. 1944–45-ben a bergen-belseni koncentrációs táborban volt. 1946-ban egyetemi magántanárrá habilitálták. 1949–1960 között megbízott egyetemi előadó, majd gimnáziumi tanár (MÉL). – A szerk.]. Az igazgató Wirth Kálmán volt, tankerületi, királyi főigazgató úr – ez volt a teljes címe [Wirth Kálmán (1876–1944) – 1920–1939 között volt a leánygimnázium igazgatója, természetrajzot tanított. – A szerk.]. Persze a fiúiskolának saját igazgatója volt, Fuchs D. Rafael [A zsidó fiúgimnáziumot 1919-től dr. Heller Bernát, 1922-től Goldberger Salamon, 1940-től pedig dr. Fuchs D. Rafael vezette. – A szerk.]. Kötelező nyelv volt a német vagy a francia, aztán az olasz, szóval kaptunk útravalót. Doktor Rónai Pál volt az olasztanárunk, aki aztán kikerült Brazíliába [Rónai Pál 1907–1992) – irodalmár, nyelvész és műfordító. 1932 és 1940 között több mint száz novellát, esszét és két regényt fordított le franciára. 1940-ben elhagyta Magyarországot, 1941-ben Brazíliában telepedett le. Balzac műveinek fordításával vált ismertté Brazíliában, de fordított portugálra Rilkét és Apuleiust is. Lefordította portugálra „Az ember tragédiáját”-t, a „Pál utcai fiúk”-at, és fordított Adyt, Mikszáthot, József Attilát stb. is. – A szerk.]. Szép volt, jó volt, nehéz volt. Mindenki megállta a helyét.

Innen nagyon sok híresség került ki, például Pach Zsigmond Pál, aztán Sárkány István, a sportoló, megvan ma is [Pach Zsigmond Pál (1919–2001) – történész, akadémikus, a középkor és a kora újkor magyar és egyetemes gazdaságtörténetének kutatója; Sárkány István (1913) – tornász, mesteredző, sportvezető. A MAC színeiben versenyzett, Berlinben tagja volt a magyar válogatottnak. 1947 és 1968 között a tornaszövetség főtitkára volt, 1968 és 1973 között a férfi tornászválogatott szövetségi kapitánya. – A szerk.]. Rengeteg nagy tehetség került ki az iskolákból.

Negyvenkilenc gyerek járt az osztályunkba. Egy keresztény osztálytársam volt, az Illés Éva. Nagyon sok kereskedő, orvos, mérnök gyereke járt oda. Aczél György felesége, Csató Zsuzsa is idejárt, ebbe az osztályba. Minimális tandíj volt, a jó tanulók és a nehezebben élők fél-tandíjmentesek voltak. A teljes tandíj kilenc pengő, hatvan fillér volt; azt tudom, hogy mi négy pengő nyolcvan fillért fizettünk. Körülbelül hatodik osztályban jött az első zsidótörvény [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és már mindenki azon spekulált, hogy valami szakmát kell annak a nyomorult kislánynak tanulni, hogy el tudjon majd helyezkedni. Akkor kezdtek lemorzsolódni. 1945 után körülbelül tizenöt vándorolt ki a negyvenkilencből. Egy csomó él Izraelben ezek közül. A holokauszt áldozatai lettek tízen. Mára természetes halállal sajnos sokan. Úgyhogy nem lehet osztálytalálkozót összehozni, hiába próbáljuk. Ketten járunk össze rendszeresen, naponta telefonálunk egymásnak. Azt nem mondhatnám, hogy az osztály nagyon vallásos lett volna. Ezt onnan mérem fel, hogy mikor még lehetett rendezni tizenöt-husz éves érettségi találkozót, aki akkor hazatért egypár

napra, mindig engem kérdezett meg szinte minden vallási dologról: „Mondd Zsuzsa! Mikor lesz az újesztendő? Mikor lesz a böjt?” Én így nőtem fel, tudtam ezeket a dolgokat. A legvallásosabb nem én voltam, hanem Kardos Klára. Ő aztán Izraelbe ment ki, és ott egész ortodox lett. Ma is él, hál’ istennek. Ő volt a legjobb tornász.

Én nagyon szerettem volna tovább tanulni. Az anyagi körülményeim nem engedték meg. Itt meg működött ragyogóan az óvoda, én meg ezt nagyon szerettem csinálni. Délelőtt óvoda volt, délután pedig németet tanítottam iskolásoknak. Házakhoz jártam. Itt dolgoztam, ebben a szobában. Nem volt itt más bútor akkor, mint óvodabútor, azokat egy asztalosnál csináltattuk. Négy darab négyszögletes kisasztalt és hozzá kis fehér székeket, és azon a falon, ahol most a tévé van, ott volt a játékpólc. Hinta is volt az óvodában. Az ajtón ott van még mindig a hintának a kampója. Ez maradt meg. Mindig ki akartam húzatni, és akkor azt mondta a férjem, hogy „Tudod mit? Maradjon ez az emlék”. Mindent kitaláltunk anyukámmal. A háború után, mikor megszülettek a gyerekeim, akkor lehetett bérelni asztali kvarclámpát. És mert csak délelőtt volt óvoda, anyuka kitalálta a következőt: csináltunk egy nagy lepedőből egy ilyen függönyt, két szék oda lett téve a kályha mellé, egy asztalra a kvarclámpa. Ezzel kvarcoztuk háromszor egy héten a gyerekeket, akik levetköztek félmeztelenre. Akinek a szülei kérték, annak csináltuk, általában mindenki kérte, és külön fizetett érte. Mindent kitaláltunk, amit csak lehetett. Ez volt Tante Orován német óvodája. Tábla is volt a kapunál. Én mindig itthon voltam szombaton, és akkor volt óvoda, akkor nem volt munkaszüneti nap a szombat [A munkavállalók ötnapos, heti negyvenórás munkarendjét egy 1981. áprilisi minisztertanácsi határozat írta elő, amit a kéthetenkénti szabad szombat előzött meg néhány éven át. – A szerk.]. Akkor volt itt egy rakás olyan gyerek, főként zsidók.

Visszatérve: jött a zsidótörvények és a munkaszolgálat időszaka. Már az iskolában se hallottunk mást, csak hogy „Ne legyetek hangosak! Ne kacarásszatok az utcán!”, „Ne legyetek...!”, „Tartsátok be a fegyelmet, a rendet, hogy még véletlenül se mondhassák...!”. A második zsidótörvény már sokkal többeket érintett. Az üzleteket bezárták, vezetőállásúak nem lehettek, az ügyvédek nem praktizálhattak, az orvosok sem igen, még talán a Zsidókórházban maradhattak. Egy nagyszerű kórház volt. Apám 1940-ben bevonult munkaszolgálatra. Erdélybe vonultak be, Érmihályfalvára [lásd: második bécsi döntés]. Sajnos ez elősegítette az agyvérzését. Nem lett volna szabad, hogy besorozzák. Fiatalon, ötvenkilenc évesen szélütés érte. Sokat dohányzott, érszűkület volt a lábában, és nem használt a munkaszolgálat. Budapesten, kórházban halt meg 1943 szeptemberében.

Ilyen időkben, 1941. november nyolcadikán ismerkedtünk meg a férjemmel egy baráti társaságban, ahol volt egy fiatal házaspár, a férjem barátja, Weisz József, a pár és a lány édesanyja laktak együtt. Ez a bemutatás készakarva történt, mégpedig úgy, hogy a férjem barátjának az anyósával én jóban voltam, és a huszadik születésnapom előestéjén meghívtak magukhoz a Szent István körút 28. alá. A barát anyósának nagyon szimpatikus voltam, és azt mondta, hogy „Zsuzsa, én bemutatok neked egy nagyon szolid, szerény és szegény fiút, és biztos, hogy tetszeni fog”. Én szabadkoztam, de gondoltam, miből áll? Délután tanítottam egy kislányt, aki közel lakott oda, elmentem hozzájuk. Vacsorára voltam hivatalos, fél kilenckor megjelent a vőlegényjelölt. Semmi nagy benyomást nem tett, láttam, hogy nagyon csendes fiú, én viszont jó beszélőképességgel rendelkeztem. Beszélgettünk jó darabig, nagyon helyes volt ez a házaspár is, övelük sátorozott egyébként a leendőbelim a Rómain. Akkor még divat is volt az, hogy egy fiatal lányt hazakísérnek este. Ő a Lipótvárosban lakott albérletben, a Kresz Géza utcában, én itt, a Damjanichban, a

negyvenhatos villamos járt itt a Nyugati és a Keleti között, fölpattantunk rá, hazajöttünk. Itt a kapunál elköszönt, és megkérdezte, hogy megengedem-e, hogy telefonon jelentkezzem. „Igen.” „Mikor hívhat?” Mondom: „Fél kettő után, de fél három előtt, mert akkor én éppen ebédelek, az óvodások akkor már elmennek innen.” Ez 1941 őszén volt. Elköszöntünk, kész. Másnap pont fél kettőkor megszólalt a telefon, Gárdos Ferenc jelentkezett. Azt mondja: „A megbeszélésünk szerint jelentkezem, és szeretném megkérdezni, hogy mikor találkozhatunk.” Akkor még kezdtem úgy gondolkodni, hogy „Ilyen sürgős?”. Kezdttem mondani, hogy mit tudom én, ma hétfő van, ma tornaórám van este, holnap angolórám van, nem jó. „És a szerda?” „Szerda jó.” „Hol találkozunk? A Körúton, a Mosoly cukrászdában?” „Jó.” Ez meg is történt, az első randevú, amikor közölte, hogy nemsokára nagyon szeretne megnősülni. Úgyhogy ajtóstul rohant a házba. Mondtam, hogy én ezzel még egyáltalán nem foglalkoztam. Millió gond van, olyan időket élünk, hogy mindenkinek a létminimuma egy paraszthajszálon függ, mondom, és maga nem fél? Akkor mondta, hogy egy nagyon jó film megy a Corso Moziban – az a mai Pesti Színház helyén volt. Egy Marlene Dietrich filmet játszottak, nagyon szép volt. Tudtam, hogy minden kiadás számít nála. Esztergomi fiú volt, az édesanyja és a testvérei Esztergomban éltek, és itt bizony albérletet kellett fizetni, és el kellett önmagát tartani. Akkor már nem lehetett állásba kerülni. Ő egy unokabátyjánál könyvelt. Mondtam, hogy „Ne csináljon ebből problémát, természetesen mindenki fizeti a maga jegyét”. Ebben is maradtunk, hogy minden költséget közösen fizetünk. Nekem is volt egy kis keresetem, neki is. Így volt, elmentünk a moziba, szépen hazakísért, vett még cukorkát is. Ezek a találkozások kétszer-háromszor egy héten is megismétlődtek. Akkor volt egy nagyon jó presszó a Körúton, ami most a Mozart cukrászda [Az egykori Pálma cukrászdáról van szó. – A szerk.]. Remek volt, mert ott lehetett egytálételeket is kapni, de kifejezetten presszó volt. Mindig telt ház volt, de kaptunk helyet, és ott elcseverésztünk. Nagyon szerette a komolyzenét, úgyhogy voltunk hangversenyeken is. Ezek 1941 telén történtek.

1942. március végén megkapta a behívót. Már 1940-ben is volt pár hónapot munkaszolgálatos, nem tudom, hol. 1942-ben bevonult Kunszentmiklóstra [Honvéd hadkiegészítő parancsnokság volt itt a Horthy-korszakban. – A szerk.]. Ott egy nagyon jó kis banda verődött össze. Persze amikor engedély volt látogatásra, mentek a feleségek meg az ismerősök, együtt utaztunk. Az asszonyokkal nagyon jól összebarátkoztam, komoly barátságok lettek belőlük. A keretlegények viszont, erről inkább nem mondok semmit. Én, amikor csak lehetett, mentem látogatni. Meg volt szabva az idő, hogy mennyi ideig lehet beszélgetni. Ez volt 1942 tavaszától egész 1942 teléig. Onnan elvitték őket aztán Orgoványra, Páhira, ott dolgoztak tovább, elég keményen. Sokat volt levegőn, és így nem ártott akkor semmi se. Talán ha egy él a bajtársak közül. A többség sajnos meghalt.

Beköszöntött 1943, és akkor kaptak egy hosszabb szabadságot, hogy fölszerelkezzenek, hogy kiviszik őket Ukrajnába. Minden meleg holmit beszereztünk a szőrmebekecstől a térdvédőig, mindent, hogyha kikerül, csak meg ne fagyjon. Rettenetesen el voltam keseredve. Szegény anyósom is. Ő nem tudott utazni, mert a lába sérült volt, csak én mentem a család nevében, és ő mindig sütött egy kis süteményt vagy valamit, fölküldte valakivel Pestre, és én vittem a csomagot. Nem került Ukrajnába, hanem Szabadkára vitték őket. Szabadka akkor magyar terület volt. Szép város volt, ezt is volt alkalmam megismerni, csak rettentő messze volt. Ők a Palicsi-tónál dolgoztak valamit, meg az élelmiszer-elosztóban. Tehát kaja volt, ilyen probléma nem volt. Ott voltak 1943 elejétől 1944. október elejéig. Mikor lejártam Szabadkára, egy vasutas családnál szerzett nekem

szállást a férjem. Ez a vasutas egy végtelen rendes ember volt, Szabadszállásinak hívták. Ingyen utazhatott, és jött föl Pestre, és hozta a fekete leveleket a fiúk hozzátartozóinak. Aztán a férjem munkásszázata részt vett a szabadkai zsidóság bevagonírozásánál [1944. május 10-ig kellett a közel 2800 szabadkai zsidónak gettóba vonulnia. A holokauszt alatt a szabadkai zsidók kétharmada pusztult el. – A szerk.]. Borzasztó volt, mikor mindegyik az ünnepre meg hétvégére meg volt híva zsidó családokhoz, és ezeknek aztán segítettek a motyóikat összeállítani, és jelen voltak a bevagonírozásnál. Ez teljesen kikészítette. Innen tudta, hogy mi vár majd a többi magyar zsidóra. Féltette az esztergomi családot. Féltett minket idehaza. 1944. október végén őket is elirányították Szabadkáról, és elkerültek a Dunántúlra, Pápára és Körmendre.

Ez már rossz előjel volt, hogy majd viszik ki őket Nyugat fele. Úgy is történt. Közben Hanukára készültünk, meg lezajlott az összeköltözés, a csillagos ház, a csillagos ház után a védett ház. Védett házban voltunk Hanukára, a mai Radnóti utca 45-ben, amikor egy délután egy csöngetés volt. Az egy csöngetés sose jelentett jót, mert mi lakók úgy egyeztünk meg, hogy két hosszú, egy rövidet csöngetünk egymásnak, hogy ne legyünk örökösen pánikfélelemben, hogy mikor visznek minket. Egy csöngetés, és megjelent jól fölöltözve, izmosan, pompásan az én Ferim, hatalmas hátizsák megtömve ennivalóval, mert az ÉLO-nál [Élelmiszer Elosztó Osztály] dolgoztak, ahol hozzá tudtak jutni kockacukorhoz, virslihez, kolbászhoz. Amit tudott, mindent összepakolt, a velünk együtt lakó dohányos hölgyeknek hozta a rengeteg cigarettát. Akkor menóráról szó sem volt, hanem volt egy kis fadarabunk, anyuka a maradék kis gyertyákból gyertyát gyújtott, és akkor érkezett meg az én Ferim, amikor már a nyolc gyertya égett, amikor már itt az ünnep, és már ég a normál, szép kis menóra! [Hanukakor nem a 7 ágú menórát, hanem a 9 ágú hanukiját gyújtják meg. – A szerk.]. Négyüket – a férjemen kívül csak Barta István és Rosenberg nevére emlékszem – engedték el, akkor már egész a határnál voltak, a nyugati határnál, nagyon-nagyon rendes századparancsnokuk volt, ez volt az egyetlen rendes ember, aki velük volt. Nem él már. Jött a négy fiú, két keretlegény hozta el őket a lakásunkra azzal, hogy csomagoljak, és megszervezték, hogy mehetünk mi, nők oda, hogyha még ott maradnak, hogy ott legyünk velük. Én megmondtam, nem hagyom itt anyukámat meg a nagynénémet, ha már nekem sikerült hazakerülni, mert én már voltam közben munkaszolgálaton. Attól eltekintve, hogy nem találtam ezt olyan megnyugtatónak. Nem volt semmi hamis papírom, hogy ottan egy vadidegen területen, egy faluban legyek, és mit csináljak, ha őket elviszik, és ott maradunk, és nem tudunk hazajönni. Úgyhogy ebből nem lett semmi, és ők másnap – minthogy a szavukat adták a századparancsnoknak, hogy visszatérnek a kerettel (valamit, kolbászbelet vagy mit kellett nekik vételezni Pesten, az megtörtént) – visszamentek. Két asszony el is ment velük. A harmadik nem, mert annak picit babája volt, illetve én se mentem. Legalább akkor láthattuk egymást egy kis időre. Ez 1944 decembere volt. Mindenki örült, hogy legalább ezt a néhány órát együtt tölthettük, és legalább elbeszélgethettünk, de ő hozta a kaját, nem mi adtunk neki. Gyalogmenetben mentek ki a nyugati határ felé, végig az Alpokon át, míg el nem jutottak Mauthausenba. Persze elkapta a flekktífuszt [A flekktífusz vagy kiütéses tífusz magas lázzal és fejfájással járó fertőző betegség, főleg a ruhatetvek terjesztik. – A szerk.], és kórházba került hosszú időre, élet-halál között volt. Végül az amerikaiak szabadították fel, linzi és günskircheni kórházakban volt. Szerencsétlenek jót akartak, agyonetették őket mindennel, de ez nem tett jót. Mindegy, felgyógyult. 1945. augusztus tizenkettedikén érkezett haza.

Velünk itt, a fővárosban is történtek dolgok. 1944. március tizenkilencedikén bevonultak a németek [lásd: Magyarország német megszállása]. Amiről egykettőre értesültünk, mert ez egy vasárnapi nap volt, egy verőfényes, gyönyörű nap. Amikor a barátnőm és a férje megjelent délből, mi itt ültünk, ebédeltünk, és mondták, hogy „Zsuzsa! Nagy baj van, a Royal szállót megszállták a németek, már vonulnak a tankok. Sürgősen gondoskodjatok egy kis ennivalóról, és legyen mindenképpen összepakolva az úticsomag!”. Nagyon el voltunk keseredve. Itt voltunk hárman, nők, anyám, nagynéném és én, férfi sehol. Addigra már az anyósoméék rég füstbe szálltak, Esztergomból az egész család [Az esztergomi zsidókat 1944. június közepén deportálták. Lásd az Esztergom szócikket. – A szerk.]. 1944 májusában már megjelentek a plakátok, hogy össze kell költözni csillagos házba [1944 júniusában adták ki a rendeletet az átköltözésről. Lásd a szócikket. – A szerk.]. Ez nem lett csillagos ház, így a Rottenbiller utcába költöztünk az unokanővéremékhez, ez elég közel is volt, kaptunk egy szobát, és legalább családi körben voltunk. Ez az iskola melletti épület. A ház az Odeon Mozi háza volt, ami később a felszabadulás után lemezgyártó lett, gramofonlemezeket gyártott. Most is valami hasonló működik ott a házban. Még véletlenül se jöttem a Damjanich utcába. Ami volt még ennivaló itt, a kamrában, azt elvittük, és ott éledgeltünk. A csillagos ház nem olyan félelmetes, bár a mozgásszabadságunk nem volt meg, csak egy bizonyos időpontban volt engedélyezve a kijárás. Engem anyukám innentől kezdve máskor sem engedett ki az utcára. Nagyon szép, jó napsütéses nyár volt, és a folyóson levegőztünk. Semmi bajunk nem történt, de azt mondta, hogy ő nem tudja elviselni, hogy valamelyik német elkapjon. Ott egy jó kis fiatalság verődött össze, én is tanítottam egypár gyereket németre, persze ingyen, hogy egy kicsit időt töltsék, és nagyon szépen megvoltunk.

A csillagos házban vegyesen éltünk, tehát nem volt az a rossz érzés. A házmesterné önágyasága nyilas volt, nagyon betartotta az előírásokat, de kijöttünk egymással. Nem húztunk ujjat egymással, mert tudtuk, hogy ő a hatalom. Ez így volt, 1944. október tizenötödikéig. Ezután volt a Szálasi hatalomátvétel, a kormányzónk tartotta a proklamációt [lásd: nyilas hatalomátvétel; Horthy-proklamáció]. Sokan azt gondolták, hogy vége a háborúnak. Az egyik lakótársunk azt mondta: „Gyerekek! Én kimegyek az utcára, és a kapuról leveszem a sárga csillagot.” Itt kezdődött a ramazúri. Mert ahogy levette a sárga csillagot, néhány óra múlva három suhanc jelent meg a házban. Éppen légitámadás volt. Lejöttek kézigránáttal az óvóhelyre, és röviden és velősen közölték, hogy „Most megdöglötök!”. Fogta a kézigránátot – így voltak a lócák, ahol ültünk, mindig úgy voltunk együtt anyukáékkal, és odasúgtam anyukának, hogy „Nem lesz itt semmi baj, mi elég hátul ülünk, igaz, hogy ennek a kézigránátnak röpdülni kell”. Ennyit értettem a harcászatból. Mondom: „Rögtön lebújunk, és reméljük, hogy megússzuk.” Nem dobta, csak a szája járt ennek a stricinek. „Innen ki nem mehetnek, mert holnap majd újra jövünk délelőtt!” Volt egy-két rendes ember, akik egész éjjel teát főztek a lakásban, akik nem voltak lent az óvóhelyen velünk, és hozták le, hogy tudjunk valami meleget inni. Aztán vártunk ott, mit tudom én, tíz-tizenegy óráig, nem jött ez a csürhe, és szépen visszamentünk a lakásba, és azt hittük, hogy ezzel megmenekültünk.

Két nap múlva kolompolt a házmester, hogy a férfiak tizenhat és hatvan év között jelenjenek meg egy napi élelemmel az udvaron, mert viszik őket munkára [Több alkalommal is fölszólították a budapesti zsidókat munkára: 1944. október 22-én hirdetményeken szólították föl minden 16–60 éves zsidó férfit és 18–40 éves (tehát 1904 és 1926 között született) zsidó nőt, hogy jelentkezzenek „sorozásra”. Október 26-ig mintegy 35 000 zsidót, köztük mintegy 10 000 nőt mozgósítottak. Sietve munkaszolgálatos századokba szervezték, és árokásásra vagy védelmi

erődítmények építésére vezényelték őket a főváros déli és délkeleti peremvidékére (Randolph L. Braham: A népirtás politikája. A holokausz Magyarországon, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2003). – A szerk.]. Soha többet senki nem jött vissza a társaságból. Úgyhogy a lakásunkban a négy vagy öt férfi helyett egy maradt, aki idősebb volt. A hangulat még rosszabb lett. Nyugtattuk az elhurcoltnak a feleségét, az volt az én unokanővérem, Vörös Ferencné, Wessely Klára. Őneki aztán jól alakult az élete, bár a férje soha nem jött vissza, de ő 1956-ban fogta magát, és a testvérével együtt kiment Svájcba [lásd: disszidálás]. Jómódú asszony lett, akinek sikerült egy igen rendes férjet is találnia. Kétszer két-két hetet töltöttem náluk. Kilencvenkét évet élt meg mindezek után.

Néhány napot kellett csak várnunk, mikor megjelentek a falragaszok, hogy a KISOK-pályára kell bevonulni a tizenhattól negyvenkét éves korú nőknek, szintén hátizsákkal és háromnapi élelemmel. Valami volt, hogy majd valamit dolgoztatnak bennünket. A KISOK-pályán ezrével jelentünk meg. Egy hatalmas pálya volt. Ott is mindenféle volt, volt rendőr, katona, kisnyilas, nagynyilas, mindenféle. Rengetegen voltunk. Jól fölpackolva voltam én is, vékony kabát, vastag kabát, mert nem tudtuk, hogy ez meddig lesz, hova kerülünk. Anyukám mindennel ellátott. Persze eleredt az eső, és már késő délután volt. Elindultunk gyalog a Gyömrői út felé. Mentünk, mendegéltünk, nem is nagy trappban, mert azért a kísérő se akart – gondolom – elfáradni, mert tudta, hogy messzire megyünk. Így mendegéltünk, volt, aki sírt... Rettenetes volt. Mindenki a családjára gondolt, hogy kiket hagyott itthon. Elmentünk a mostani Ferihegyi reptérre, ami akkor még nem fogadott repülőket, csak a hangárok voltak meg csupaszon, és mire besötétedett, oda bevonultunk. Persze lámpa itt nem volt. Azt se tudom, hogy mit akasztottunk az ablakra, semmit. Nagyon fájt a lábam, mert egy kölcsönkapott síbakancs volt rajtam, ami életemben nem volt a lábamon. Csupa vérhólyag volt a lábam, nem is mertem a bakancsot levenni, mert gondoltam, hogy ebbe visszabújni már nem tudok. Akkor ott a köves földre lefeküdtünk sorban, a fejem alá tettem a hátizsákot – én mindig jó alvó voltam, ami nagyon sokat segített az életemen –, lefeküdtem és elaludtam.

Úgy látszik, reggelre nagyon nagy fájdalmam lehetett, mert elvesztettem pár percre az eszméletemet, és arra ébredtem, hogy valaki rázza a vállamat, kinyitottam a szemem, és egyszerre egy ismerős nő hajolt fölé. Itt volt Pesten egy unokabátyám orvos, aki szintén bevonult munkaszolgálatra, és volt egy helyettese, ez a nő. Ő volt Martos Kata. Mondtam neki, hogy „Hogy kerülsz te ide?”. Azt mondta: „Ahogy te is. Én vagyok a század orvosnője.” Mondom, „Tudod, én ki vagyok? Én a Róbertnek [dr. Held Róbert belgyógyász Gárdos Ferencné egyik unokatestvérének, Fränkel Sárinak a férje] vagyok egy rokona”. Akkor odasúgta, hogy „Légy nyugodt! Majd ha elindulunk holnap, akkor téged betegállományba veszek, és majd valahogy igyekszem könnyíteni az életeden”. Reggel lett, hoztak valami lötyty teát, és mondták, hogy nem maradunk ott. Az egy nagyon rendes emberke volt, aki ottan szónokolt, mondta, hogy legyünk nyugodtak, Pestszentlőrincre kerülünk, az ott van Ferihegy közelében, odasétálunk, és ott el leszünk szállásolva, mert ott van valami szalaggyár, hadiüzem, és ott fogunk dolgozni. Komolyan mondom, hogy abban a pillanatban mindenki megnyugodott. Akkor lent volt sorakozó. Soha nem gondoltam, hogy nekem még örömteli óráim is lesznek a Ferihegyi reptéren. Elindultunk Pestszentlőrincbe, de rettenetesen fájt a lábam. Borzasztó sokan voltunk, nem is tudtam elképzelni, hogy ennyi nő van a világon. Nemcsak mi, nők voltunk, hanem valahogy hozzánk csapódott egy férfi munkaszolgálatos csoport is, és azok is arrafelé mentek. Mondtuk még úgy egymásnak, hogy „Ezek mit fognak csinálni a szalaggyárban?”.

Én egy kicsikét lemaradtam, mert nem bírtam követni a tempót. Odajött egy egész fiatal kis katona, kihúzta a puskáját, rám fogta, és „nagyon kedvesen” azt mondta, hogy „Te bűdös pesti kurva!” – mondá az én huszonhárom évemnek. „A korzón biztosan gyorsabban tudsz sétálni. Nem lehet lemaradni, ne gondolkozzál, hogy tudnál meglógni, mert én erre vigyázok!” Körülöttünk nem volt már senki, és én persze nem feleltem semmit. Ebben a pillanatban egy szép lovas kocsi jött, a bakon ült egy közlegény, aki hajtotta a lovakat, és bévül a kocsiban pedig ült egy katonatiszt, aki rászólt erre a fiatal katonára, hogy „Ide hozzám! Megfogod a kisasszonynak a csomagját, és fölrakod a bakra, majd visszamész, idekíséred a fájós lábú kisasszonyt! Megtanulod, hogy hogy kell egy hölgygel beszélni!”. Kicsit be voltam gyulladva, hogy mi következik ezután. Már az egész társaság, akik ott mentek előttem, mindenki forgolódott hátra, hogy mit fog csinálni ez most a Zsuzsával? Kikérdezte, hogy honnan jöttünk. Mint kisült, ez egy százados volt, és elmondta, csak nem hittem neki, hogy ő lesz a századparancsnokunk. Főleg, hogy azt mondta, hogy itt van ez a hadiüzem, itt fogunk dolgozni, és ő ígéri, hogy mindent elkövet, hogy ne legyen nehéz az életünk [A hadiüzem honvédelmi munkára igénybevett (visszatartott) személyzetét katonai vezetés alá helyezhették (a munkahelyen katonai büntető bírászkodás, a munkával kapcsolatos köteleességek tekintetében pedig katonai fegyelem alatt álltak). – A szerk.].

Meleg százados volt a neve a századparancsnoknak, fogalmam se volt, hogy ki ő, hiába tudtam akkor a nevét, mikor bemutatkozott. Teltek-múltak az évek, a fiam a Hernád utcai iskola diákja lett, és ez volt a tornatanár. Én soha nem tudtam neki megköszönni a kedvességét, mert nem tudtam, hogy nem fél-e valamitől. Egyrészt, hogy zsidót mentett, másrészt, hogy mint százados felső parancsra cselekedett. Úgyhogy hallgattam. Nagyon sok év telt el, amikor a férjemmel és a barátainkkal a Hármashatár-hegyen kirándultunk, és egyszerre csak szembejött egy házaspár. A férjem azt hitte, hogy megbolondultam, mert elkezdtem szaladni feléjük, megfogtam a férfi kezét, megszorítottam, és azt mondtam, hogy „A Jóisten ezerszer áldja meg, hogy néhány órára boldoggá tett!”. Az asszony csak úgy bámult. Mondom, „Semmi nem volt, csak neked egy igaz ember a férjed”. S akkor odajött a férjem is, megköszönte, megölelte, a barátnőmnek a férje szintén, és elmondtam, hogy ilyen is létezett. Nem sok!

Tehát odakerültünk [Pestszent]Lőrincre. Egy iskolában helyeztek el minket szállásra. Nekem rögtön – nem csak nekem, hanem még volt egypár, aki betegállományban volt – a doktornő leszóratott az iskola kövezetére szalmát, és oda feküdtünk le. Nagy probléma volt, hogy az épületben volt a vécé. Igen ám, csak én nem tudtam lábra állni. Akkor megpróbáltak mentőfogással kivinni a vécére, és segitettem magamon. Reggel lett, és mondta ez a Meleg, hogy ő úgy tudja, hogy Vecsésre jön majd egy-két teherautó, ami hozza az ásókat, kapákat, és tankcsapdát fogunk építeni. Ugye meg kell állítani az orosz bevonulókat?! Ezért jöttek olyan gyorsan be, mert mi dolgoztunk. Ott is megint csak egy teát kaptunk. Éhesek voltunk cudarul. Akkor még volt útravalónk. Megjelentek a teherautók, fölsegítettük egymást, cudar nehéz volt oda fölmászni. Ott volt a rengeteg lapát meg ásó meg minden. Vecsés közel volt, nem volt probléma. Lócák voltak a teherautón, meg a földre ültünk. Elérkeztünk Vecsésre, ahol magánházakhoz voltunk beszállásolva. No nem a házat adták át a háziak, szó se róla! De a betegszoba a háztulajdonosnak a hálószobája volt, mi ottan négyen a földön feküdtünk. Az már nem köves, hanem egy nem parkettás, normál falusi szoba volt. Semmi fürdőszoba, semmi nem volt. Elég rendes emberek voltak. Egy csomóan ott voltak elszállásolva, és az udvaron volt a mosakodás a kútnál, hideg vízben. Összeverődött ott egy csomó gyógyszerésznő, kultúremberek voltak, akik nem ezt tanulták. Itt laktak valamikor a

Damjanich utcában, övék volt a Murányi utcai patika, de nem emlékszem már a nevükre. Márta volt az egyik nő, elkerültek innen, úgyhogy nem találkoztunk. Én egy napot sem dolgoztam, mert betegállományban voltam. Itt voltunk Vecsésen tizenkét napot. Az volt a szerencsénk, hogy még ősz volt, nem volt hideg. Közeledett a születésnapom, az unokanővérem, aki szintén velünk volt, megbeszélte a ház asszonyával, hogy sütnie egy pár darab lekváros buktát, hogy valami születésnapi ajándékot tudjon nekem nyújtani. Elfogadott ő nagysága pénzt érte! Ott voltunk, amíg már nagyon lótték a szovjet csapatok távolról Vecsést, amikor jött a parancs, hogy ki kell üríteni. A németek jöttek szembe velünk az úton. Mi gyalog mentünk az ellenkező irányba. Ez pontosan 1944. november elsején-másodikán volt.

Nem tudtuk, hogy merre, hova megyünk, csak mondták, hogy csomagolni és indulás. Mendegéltünk veteményeseken keresztül az országúton, szembe a német harckocsik. Csodálatos volt, hogy abszolút nem féltünk. Sütött a nap, kellemes őszi idő volt, és megmondták, hogy most elmegyünk, azt hiszem, egészen Ecserig, és ott lesz az éjszakai pihenő, majd onnan folytatjuk az utunkat Budapest felé. Ott beszállásoltak minket megint. Én egy konyhába kerültem, már elég fáradtan. Fogtam megint a hátizsákomat, a fejem alá tettem, és a fejem a sparhelt alá került, ahol is melegedett egy macska. A macska fogta magát, és a vállamra telepedett, és ebben valahogy a sors kezét éreztem, hogy valaki vigyáz rám. Aludtam egy kicsit, reggel korán a kútnál megint egy kis mosakodás, és elindultunk. Akkor már az országúton nagyon-nagyon sok volt a menekült, akik jöttek befele, mert féltek a harcoktól. Megint bandukoltunk. Már akkor vegyesen voltunk, férfiak, nők rengetegen. Mindenki töprengett, hogy hova kerülhetünk. Mondtam, hogyha ügyeskedünk, akkor hazakerülünk. Jött egy szekér, amin ült egy apa és a lánya, mint kisült, senki más nem volt a kocsin. Hogy hogy volt ennyi lélekjelenlétem, ma se tudom. Odaszóltam neki halkán, hogy „Kedves uram! Nagyon fáj a lábam, nekem is meg a társnőmnek is – akinek a nevét ma sem tudom –, megtenné, hogy egy darabon fölszedne a szekérre? Merre mennek?” Azt mondja, „A Magdolna kórházba megyek a beteg feleségemért, viszem haza”. Mondom, „Ez nagyon jó”. Azt mondja, „Gyorsan vegye le a sárga csillagot a kabátjáról, mert nem tudom így fölvenni, mert nem lehet tudni, hogy kik igazoltatnak útközben”. Fölkászálódtam a szekérre, és mondtam a lánynak, hogy amire szüksége van, azt vegye ki a hátizsákból, mert én most megyek haza, nekem erre nem lesz szükségem. Mondja meg, hogyha valami kis pénzt akarnak! „Nem, szó se róla!” – mondta. Valamit elfogadott a holmimból, és mikor meglátta a többi asszony, hogy én a szekéren ülök, nem tudták elképzelni, hogy mi jutott eszembe. A lovak közé csapott a papa, és mentünk. A Magdolna kórház a mai Bajcsy-Zsilinszky kórház a Maglódi úton, ami egyébként a Kozmai utcai izraelita temető felé van. A kocsis egy idő után szólt, hogy „Mi már rögtön itt vagyunk, és bemegyünk a kórházba”, úgyhogy nekünk le kellett szállni. Mondtam, „Nagyon jó, hálásan köszönöm!”.

Ott egy esőházikó volt, és tudtam, hogy ott megy a harminchetes villamos. Leszálltam a társnőmmel együtt, megvártuk a következő villamost, fölpattantunk rá. Akkor még nem volt kijárási tilalom. Korán reggel volt. Jött a villamos, fölszálltunk, és elmentünk a Fiumei út és Rákóczi út sarkára. Odáig ment a harminchetes akkor. Leszálltam, elköszöntem a társnőtől. Mondtam, hogy sok szerencsét, találjuk meg otthon a családunkat! Majd megpróbálunk egymással talán még találkozni. Odaálltam a tizennyolcas villamos megállójába, amiről tudtam, hogy befordul a Rottenbiller utcába, és nekem nagyon jó lesz, mert majdnem otthon szálllok le. Ott vártam a villamost, amikor hozzám lépett egy alacsony emberke, nemzetiszínű karszalaggal és katonasapkában: „Honnan jön, kedves?” – mondja nekem. Mondtam, hogy ilyen meg ilyen számú

munkaszolgálatból, ki kellett üríteniünk Vecsést, ott dolgoztunk, és most szabadságoltak minket. Lódítottam egyet. Leszereltek minket, és megyek haza. Azt súgja nekem ott a villamosmegállóban, hogy „Idehallgasson! Most nincs kijárási idő, én elkísérem magát. Ugye megengedi?”.

Bemutatkozott, mondott valami link nevet, és mondta, hogy neki úgyis a Dob utca és Rottenbiller utca sarkán van dolga, és ha én a Rottenbillerben lakom, akkor ő elkísér a házhoz. Ami biztos, az biztos. Adjam oda az egyik csomagomat, ő majd viszi, és van-e nálam pénz villamosjegyre. Mondom, „Annyi biztos van”. Elkísért.

Megyünk a Rottenbiller utcába, és látom, hogy hemzseg a nyilas a házunkból. Mondom ennek, „Jókor jöttem haza. Vajon hol van anyukám?”. Azt mondja, „Majd mindjárt bemegyünk, és megkérdezzük a házmesternét”. Mondom, „Vigyázzon! Mert az egy főnyilas”. Bementünk, röpködtek le az emeletről a csomagok, amiket szajréztak. Ő bejött velem a házfelügyelőhöz, és azt mondta, hogy „Jó napot kívánok! Orován Zsuzsa most szerelt le a munkaszolgálatból, hazajött az édesanyjához”. Mire ez nyitotta a száját, és mondta, hogy „Két nappal ezelőtt el kellett hagyniuk a házat, és most éppen rámolnak a testvérek”. Az mondja, „Én meg azt kérem magától, mert maga egy rendes asszony, hogy maga a kisasszonynak fog főzni egy jó bögre teát, én elmegyek, mert nekem itt van dolgom a Dob utca sarkán, visszajövök a kisasszonyért, és maga meg fogja mondani, hogy hova költözködött a család”. Előveszi a nyilvántartókönyvet a házmesterné, és azt mondja, hogy „A Jókai utca 6-ba mentek innen el”. Rögtön megnyugodtam, mert tudtam, hogy ki lakik ott ismerős. Leültem, adott még egy kis kekszet is a házmesterné, és mondta, hogy „Mondja már, Zsuzsika, hogy hazajönnek a Bokor lányok is?”. Mondtam, „Igen, láttam őket az országúton. Biztos mindjárt itthon lesznek”. Ez volt, és tényleg ez az illető visszajött értem.

Addigra már lehetett kijárni. Levetettem fölülről a ballont, és az alsó kabátomon ott volt a sárga csillag, és nagy büszkén elvonultam. Ez az ember hozott egy fiatal fiút, akinek megmondta, hogy „Légy szíves, fogd meg a kisasszonynak a csomagjait, és vigyed!”. Szépen elindultunk a Jókai utcába. Nem is lehet elmondani, hogy örültek anyukáék. Ez volt 1944. november harmadika. Akkor megbeszéltük, hogy melyik lakásban fogok aludni, mert ahol anyuék laktak, ott nem volt már hely. Így aztán pihentettem a lábamat egy pár napig. Ezzel nem volt még vége a túrának. Mert ez volt november harmadika, és november tizenötödikén reggel megint kolompszó az udvaron: „Mindenki csomagoljon!” – és indultunk az óbudai téglagyárba [1944. október 22. és 26. között mintegy 10 000 nőt mozgósítottak, munkaszolgálatos századokba szervezték és árokásásra meg védelmi munkákra vezényelték őket. Amikor november 2-án a szovjet csapatok újabb offenzívát indítottak Budapest ellen, sok századot visszavontak Budapestre védelmi munkára, majd azokat, akik az embertelen bánásmód és körülmények ellenére életben maradtak, Óbudára, az újlaki téglagyárba vitték azokkal a zsidó nőkkel együtt, akik november 2-án és 3-án kaptak különleges behívóparancsot. Innen indították őket gyalogmenetben Hegyeshalom felé, ahol átadták őket a németeknek, és a Bécset védő „Keleti falat” építették velük (R. L. Braham: A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon, ford. Szentmiklósi Tamás, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2003). – A szerk.].

Ez nagyon nem volt jó a fájós lábamnak. Mentünk, mendegéltünk, és a téglagyárhoz kerültünk, ahol a szárítóba, elegáns helyre kerültünk, és ott töltöttük az éjszakát teljes bizonytalanságban. Ott együtt volt megint a kis banda, a családom, és abban a pillanatban már meg is nyugodtam, hogy most már nagy baj nem lehet. Ki gondolt arra, hogy még meddig kell várni, hogy vége legyen ennek a szörnyű elnyomatásnak? Ott volt egy sportpálya – mert ugye a sportpálya mindig kísért,

csoda, hogy nem lett belőlem sportoló –, ott reggel fölsorakoztunk, és fogtuk egymást. Ami érdekes volt, hogy ebben a Jókai utcai házban lakott egy ügyvédember, doktor Löwinger, aki nagyon ügyes volt, és megtalálta a kapcsolatot a Vadász utcai Üvegházzal, és egy csomó svájci védett papírt tudott elhozni, amit szétszított a lakótársak között. Akinek volt írógépe – mert volt egypár a házban –, kitöltötte. Még ma is sajnálom, hogy ezt nem raktam el örök mementónak. Ezen az egy szem védlevélen fölül az volt, hogy Orován Vilmosné, az az édesanyám, alatta Orován Zsuzsa, ez alatt a nagynéném, nemhogy ugyanazon a néven, hanem Pogány Albertné néven. Tehát ebbe a kis rubrikába hármunknak a neve volt begépelve. Tartottuk ezt az egy menlevelet, és egymás kezét fogva el kellett vonulni egy bizottság előtt. Ez valami fantasztikus szerencse volt, mert egy civil ember volt ott, akire én ma azt mondom, hogy vagy a Lutz [lásd: svájci diplomaták embermentő tevékenysége] volt, vagy a Wallenberg. Ez csak feltevés, mert ott nevek nem hangzottak el. El kellett vonulni, fogtuk egymás kezét, én átnyújtottam a papírt, és mutatott erre – mert nem mindenkit mutatott bal felé, mondjuk, nem tudom már pontosan, hogy a bal vagy a jobb volt a jobbik. Akit ellenkezőleg mutatott, azok elindultak Bécs felé [lásd: halálmenetek Hegyeshalomba]. Soha többet nem jöttek vissza, legalábbis a zöme.

Mi mindnyájan elindultunk, és egy szem rendőrt adtak egy csoporthoz, és az megkérdezte, hogy „Magukat hova viszem?”. Megkérdezte udvariasan, szépen. Mondtuk, hogy Sziget utca 45-be, mert a Vadász utcával még tartott az ügyintézés. Anyukám is nagyon boldog volt, a nagynéném is, az unokanővérem is, mind együtt mentünk. Egy ismerős családdal, a Singerékkal voltunk együtt, elég sokan. Ez egy kétszoba-hallos, személyzetis lakás volt a harmadik emeleten. Több mint harmincan laktunk benne. Anyukáéknak rögtön átadta a lakás tulajdonosa az egyik rekamiét, és ők ketten odakerültek, én pedig egy Czitrom lánnnyal együtt egy epedamatracon, a földön. Sokan feküdtünk így a földön. Ez volt 1944. november tizenhatodikán. Azt hittük, hogy már egy-kettő és vége lesz a dalnak. Nem így történt! Rögtön befáslizták a lábamat, és még mindig nagyon-nagyon fáj, túl volt erőltetve, botot tettem mellé, s szépen pihengettem a matracon. Amikor egy nap megint megjelent egy nyilas, és mondta, hogy itt nincsen lazsa, nekünk egy napra el kell menni, romot takarítani – mit tudom én, hova, valami nagy bombázások után voltak –, és egynapi kosztot vigyünk magunkkal. Mindenki odavolt, sírás-rívás. Nem volt mese, el kellett menni.

Lementünk a Szent István parkba, ott fölsorakoztunk, és azt mondta a nyilas, hogy ő most elmegy még egy csoportért a sarokra, és mi szépen itt álldogáljunk, de senki el ne mozduljon, mert ő leszámolta a csoportot, és az egész társaságot kiirtja, ha valaki meglép. Mi csak álltunk, álltunk, elmúlt egy félóra, még egy félóra, egyszer csak megjelent egy rendőrtiszt egymaga, egy nagyon elegáns rendőrtiszt, odament az első párhoz elől: „Maguk mit keresnek itt?” Mondta az illető, hogy romot megyünk takarítani – hogy hova, az már kiesett az agyamból, valahol nem messzire. Azt mondja: „Tudja, hogy hova viszik magukat? A Józsefvárosi pályaudvarra.” Azt mondja: „Azt én nem hagyom.” A felszabadulás után, mikor megjelent a „Szabadság” című újság, abban megtaláltuk, hogy mit tudom én, milyen magas rangú ellenálló volt, aki beöltözött álruhába, és így próbálta menteni az embereket. Azt mondta az álrendőr, hogy „Rohamléptekben!”. Pár lépésre voltunk a háztól. Még ma is csodálkozik mindenki, hogy én imádok a Szent István parkba kimenni. Mindig eszembe jut, hogy hol is álltunk a halál torkában. Gyorsan hazaszaladtunk, ahol nagy volt az öröm. Ez volt 1944. november második fele, és akkor már nem sok idő volt hátra, karácsonykor bezárult a kör Budapest körül [lásd: Budapest felszabadítása].

Akkor már tudtuk, legfőljebb itt lőhetnek agyon minket, de már ki nem visznek az országból, tehát azt mondtuk: „Ezt kell még kihúzni valahogy, ezt az időt!” Nagy nehezen sikerült. Karácsonykor rettenetes ágyúzás volt, akkor még a harmadik emeleti lakásban voltunk, de az alattunk levő lakás belövését kapott. Akkor levonultunk, aki tudott, egy földszinti lakásba, és ott maradtunk, amíg vége nem lett. 1945. január tizenhatodikán szabadítottak fel minket, tehát már nem volt sok hátra. Igaz, hogy nehéz volt kivárni, de kivártuk. Január tizenhatodikán belépett az első orosz katona a lakásba, és anyukáról leszedte a sárga csillagot, és mondta, hogy „Buda kaput”. Nem volt még kaput Buda, ott még javában harcok voltak. Itt, a pesti oldalon már éreztük a szabadság szelét, és január huszadikán összeszedtük a kis motyóinkat, és elindultunk, hazasétáltunk a Damjanich utcába. Nagy volt az izgalom, nem tudtuk, hogy áll-e a ház avagy se. Összeismerkedtünk egy anyával és a lányával, akikkel egy lakásban laktunk ott, és szerzett egy kis kocsit – nem autót! –, amire ráraktuk a batyunkat, egy kis takarót, egy hátizsákot, egy kevéske élelmet, és elindultunk a vakvilágba. Ők is itt, a hetedik kerületben laktak, tehát együtt jöttünk át a Ferdinánd hídon. Fölöttünk még húztak a német gépek. Hideg volt, nagy hó, az utcákon lótetemek. Persze a házak törmelékei is össze-vissza az utcákon. Jöttünk át a Ferdinánd hídon, betértünk a Bajza utcába, és jöttünk boldogan, anyám, nagynéném meg én. Egész úton arról volt szó, hogy vajon mi vár minket itthon. Azt mondta anyukám: „Olyan nem létezik, hogy ne maradjon semmi a földszintből se.” Ideérkeztünk. Láttuk, hogy áll a ház. Ma is láthatók a külső falon a lyukak, azóta se volt semmi tatarozás, sajnos. Állt a ház, teteje is volt. Persze ablakok nem voltak.

Bejöttünk, s egyenest a házfelügyelőhöz mentünk, aki egy nagyon becsületes, nagyon rendes ember volt. Sírva borult a nyakunkba, úgy örült, hogy jöttünk. Viszont a Kapri segéd-házfelügyelő, aki egyáltalán nem volt egy jóérzésű, csak egy rendkívül primitív ember, az azt mondta édesanyámnak, hogy „Orován néni! Még nem jelent meg a plakát, hogy hazatérhetnek”. Mondta anyuka, hogy „Semmi baj. Csak nyugodjon meg Kapri úr, mi majd itt szépen megleszünk, meglátja”. Mondta: „Hogyan fognak elférni? A maguk lakása tele van idegenekkel.” Mondtuk: „Majd megegyezünk.” A ház lakói akkor még javában az óvóhelyen voltak, a házfelügyelőnk elkísért minket a lakáshoz, megsimogattam a bejárati ajtót. Abban a pillanatban már mocorgás hallatszott bent, és egy nagyon kedves hölgy nyitott ajtót, és úgy köszöntött, hogy „Isten hozta magukat”. Nagy szerencsénk volt, mert azoknak szintén a Damjanich utcában volt egy lakásuk, csak valami belövés érte őket, de együtt akart lenni a család, és ideköltöztek a testvéréhez. Ezeket úgy hívták, hogy Kolozsváriék, és hentes és mészáros volt a férje itt, a Rottenbiller utcában. Véletlenül ugye, nagyon jól ismert minket, mert a fia idejárt valamikor óvodába anyámmal. Tényleg kedvesen, szeretettel fogadtak. Rögtön elkezdtek tanakodni, hogy hogyan fogunk elférni. Ők mondták, hogy még délután mennek haza a Damjanich utcai otthonukba, és ott próbálnak majd meghúzódní az egyik szobában, de végül 1948-ig együtt éltünk a mi lakásunkban.

Hazajöttünk, a házfelügyelőnk hozott egy kis rakott krumplit, amit éppen ebédre készített saját maguknak, mindhárman leültünk itt, a saját lakásunkban, hogy együnk; nem volt semmi evőeszközünk, semmi, és hozott még villát is. Bizony, az nagyon jól esett. Megnéztük a belső szobát, mert az volt az úgynevezett „zsidoszoba”, ami le volt zárva, mielőtt elmentünk. Ott volt egy-két szőnyegünk, egy szekrény, egy dívány, slussz, semmi több. Ott volt a lepecsételt telefonunk. Megpróbáltam használni. Az volt az első, hogy leemeltem a kagylót, mert én mindig nagyon szerettem a telefont. Szerettem beszélgetni mindig. Persze néma volt, süket volt még. Azt mondtuk, itt vagyunk, folyt a víz a csapból, ami nagyon sok jót jelentett számunkra. Akkor kezdtek

beszívárogni a lakók vissza, a házba. Mi 1934-től 1944-ig, tíz évig itt éltünk, soha senkivel semmi összeütközésünk nem volt, mindig tudták, hogy becsületes szegény emberek vagyunk. Óvoda működött itt, tehát mindenki tisztelettel nézett az édesanyámra. Akkor belekezdünk, hogy most hogy lesz itten. Mindenki kérdezte, hogy mi van a vőlegényemmel. Én meg egyre sírtam-sírtam, mondtam, hogy semmit nem tudok róla. Sokáig nem is tudtam. Akkor mondta a Balázsiné Anci néni, hogy még az ő egyik fia sincs itthon. A Balázsi egy vasutas család volt, még a lány is. Az egyik fia Szabadbattyánban volt állomásfőnök, ott élt. Ő a lányával lakott tulajdonképpen itt aztán, míg haza nem került a fia. Itt is maradt a házban, mert a szomszéd lakásba nősült később. Úgyhogy láttuk, hogy itten nagy baj nem lesz. Mosolygós, nagyon vallásos, nagyon rendes, istenhívő emberek voltak, katolikusok, és anyukát rögtön keresztnévén szólította, és tegezte. Zelmácskának hívta, én meg voltam a libling, a Zsuzsika. A lánya körülbelül egyidős volt velem. Mondta, hogy sok ennivalójuk nincs, de mivel a vasútnál vannak, inkább hozzájutnak ennivalóhoz. Mondta anyuka, hogy természetesen ingyen nem kívánjuk.

Édesanyám, aki nagyon talpraesett ember volt, mindig gondolkodott, nem jajgatott, hanem gondolkodott, fölment néhány lakóhoz, hogy volna-e egy-két üveg paradicsom vagy egy kis dzsem, hogy átmenetileg, amíg hozzá tudunk jutni, amíg megnyílnak az üzletek, legyen valamit enni. Készségesen adtak, apróságokat, egy kis babot, egy kis lencsét, sárgaborsót. Mi hárman, anyám, én és a nagynéném az első éjszakát végigbeszélgettük. Nagyon boldogok voltunk. Közben még erősen lőtték a budai oldalt, mert 1945. február tizenharmadikán szabadult az csak föl, de az volt a szerencsénk, hogy az itt lakók a belső ablakokat kivették, mikor elkezdődött a bombázás meg az erős légitámadások, és félrerakták. Tehát az épen maradt, és így egy szál ablakkal, de megvoltunk. Akkor anyuka rögtön átment a Nefelejcs utcába, ahol az egyik volt óvodásnak a szülei följárnlották, hogy a pincéjükben egy nagyobb csomagot, ágyhuzatot, edényt meg tudnak őrizni, és ha úgy hozza a sors, hogy hazatérünk, akkor visszakapjuk, ha nem térünk haza, akkor az övék. Egy-két szőnyeg volt is, amit megtartottak maguknak, de nem érdekes, mert azt mondtuk, hogy ennyi kijár nekik. Akkor szépen áthoztuk este. Ez egy nagy fonott láda volt, és abban voltak ágyhuzatok, és amit itt találtunk még paplant és takarót, azzal tudtunk takarózni. Tehát nem volt semmi probléma, összebújtunk, és melegítettük egymást. Bent is volt külön egy kályha. Mi annak idején, mikor távoztunk innen, nyáron – ki gondolt akkor fűtésre? –, megmondtuk a segéd-házfelügyelőnek, hogy „Nézze – már akkor itt volt a tüzelő lent a pincében –, tudja mit? Megfelezzük. Ha hazajövünk, akkor a felét meghagyja nekünk, hogyha tél lenne, tudjunk fűteni a kis kályhában”. Azért nem nagyon örült, mikor hazajöttünk, de volt neki tüzelője, összelopkodott eleget.

Megindult az élet. Lassan szivárogtak haza azok is, akik el voltak védett házban, gettóban. Nagyon rendes családok éltek itt. Csomó zsidó család élt itt, a fölöttünk lévő lakók is, Hermannék, Fischernéék. Összejöttünk esténként, és megbeszéltük, ki hogy próbálja megszervezni az életet. Mondta anyuka, hogy ahogy lehet, folytatjuk az óvodát. Erre várni kellett egy jó hónapot. 1945. február huszonkettedikén megpróbáltuk megnyitni az óvodát. Egy óvodai asztal és négy szék lent a pincében megmaradt. A többit eltűzelte a tisztelt lakosság. Azt mondta anyuka, hogy ahogy nekiindulunk, akkor csináltatunk újat. Lassan kezdtek szállingózni a gyerekek, ami nagyon jó volt, mert mindnyájunknak lett munkája. Úgyhogy nagynéném vezette a háztartást, anyuka meg én működtettük az óvodát. Akkor újra kiváltottuk az engedélyt, az előjáróság oktatási osztálya humanusan viselkedett. Persze mondták, hogy majd ha konszolidálódik a helyzet, akkor újra adót kell fizetni. Ha keresni lehetett, akkor az ember megfizette azt, amit kiróttak rá. Csak attól féltünk,

hogy a Liget tele volt lőszerekkel, amit kilőttek, és igen veszélyes volt, hogyha isten őrizz, egy gyerek fölszedi, és a kezében robban. Azt mondtuk, hogy megkíséreljük, majd itt, egész elől leszünk a gyerekekkel, ha kitavasodik. Persze a Liget is szörnyen nézett ki, a fák ágai természetesen letörve, de azt nem is bántuk, mert ott szedtük össze a rőzsét, és azt tudtuk a tűzhelyben, a konyhában használni. Kimentünk a nagynénémel, összeszedtünk egy csomó rőzsét, vittünk egy kis spárgát, összekötöttük, a hátunkra vettük, és hoztuk szépen haza. Volt mindig, amivel megfőzhessünk, mert akkor még nem volt gáz, és főleg nem gáztűzhely, hanem csak kétlángú rezsó. Kevés dolog volt, amit meg lehetett főzni, de azért minden napra jutott valami ennivaló.

Tehát itthon lehattunk, ez volt a lényeg, és nagyon boldogok is voltunk, annak ellenére, hogy egy kissé szűkösen kellett élni. Mi kinyitottuk a szobánkat, ott volt két fekhely, és ott szépen hárman, anyám, Sári nagynéném és én elhelyezkedtünk. Azokkal, akik beköltöztek, a legnagyobb békeességben éltünk, 1945. január huszadikától 1948 augusztusáig. Az egyik szobában lakott így az Orován család, a másikban a kibombázottak, a többi közös helyiség volt. Nem sokáig éltünk mi így, hármasban az ideutalt családdal, mivel megérkezett a leendő férjem, és onnantól négyen voltunk. Az ő hazatérése nagyon megrázó és örömteli volt. Idejött a lakásba, de mi nem voltunk itthon, mert gyereknaraltatást szerveztünk nyáron, fönt a Svábhegyen, a Mátyás király úton egy hatalmas, gyönyörű, két és fél emeletes villába. Most valami szanatórium van benne, azt hiszem, tüdőbeteg gyerekeknek. A házfelügyelőnő egy nagyon rendes család volt, és megmondtuk neki, hogy otthagytunk a férjemnek – akkor csak vőlegényem volt még – egy öltönyt, fehérneműt, hogyha jönne, át tudjon öltözni, és megmondtuk neki, hogy hova jöjjön utánunk. Ő megérkezett 1945. augusztus tizenkettedikén, egyenest a kórházból, Ausztriából, és tényleg megmosdott, átöltözött, adott neki ebédet a házfelügyelőnő, és ő szépen följött a Svábhegyre. Éppen ebédeltettük a gyerekeket, harminc gyerek volt velünk. Egy nagy teraszon ebédeltettünk, és etettem egy kis hároméves fiúcskát a levessel, amikor egész véletlenül előrenéztem, és megláttam egy sovány embert egész rövidke kis hajjal. Egy barátnőm volt ott, akinek ott nyaralt a gyereke velünk. Azt mondja, hogy én olyan artikulátlan hangot adtam ki, hogy azt hitte mindenki, hogy megőrültem. A nagynéném majdnem leejtette a tálcát. Szóval, nagy öröm volt.

Tudtunk neki egy nagyon szép kis szobát adni, és rögtön másnap orvost hívtam hozzá, aki elkezdte injekciózni. Kórházból jött, tehát tulajdonképpen egészséges volt, csak vitaminhiánya volt már akkor. Megvolt a nagy öröm, csak rémes volt megmondani, hogy a családjából nincs senki. Az rémes volt. 1945. szeptember huszonhetedikén megvolt az esküvőnk itt, Budapesten. Nem zsidó vallási szertartás szerint vagy nagy felhajtással, hanem polgári módon. Mert én azt mondtam, hogy akármennyire álmom vágya volt a gyönyörű fehérruhás templomi esküvő, de nem tehetem meg ezzel a szerencsétlen emberrel, hogy mellettem ott álljon az édesanyám, és őmellette senki. Úgyhogy azt mondtam neki, hogy „Édesem! Én ettől eltekintek, majd a Jóisten megáld minket, de ezt nem csinálom, hogy te örökösen arra tudjál gondolni, hogy anyád füstbe szállt, én pedig itt csinálom a...”. Úgyhogy teljesen csendes esküvő volt. A jó barátok, aki volt, az a pár ember eljött oda, a Szalai utca sarkára, az előljáróságra. Rajtunk kívül ott volt az édesanyám, a nagynéném, Forgács Vilmos és a felesége. Megvolt az esküvő, utána itt volt egy ebéd, amit anyukám szervezett meg úgy, hogy kiment a Keletibe, elfogott egy paraszt nénit, akivel elcserélt két dunnahuzatért egy szép hízott kacsát. Ez lett lesütve, s ez volt a prima ebéd. Mert nem igaz, hogy egy jó házassághoz zaba kell, hogy kétszáz embert kell vendégül látni. Az bűn, erre ennyi pénzt adni. Azért, hogy hajón

legyen az esküvő vagy a János-hegyi kilátóban? Szó sem lehetett róla! Sose csinálnék ilyen esküvőt a családtagjaimnak se. Tehát megvolt az esküvő, szerényen, szolidan, és éldegéltünk harmincöt évet a férjemmel.

Nagyon lassan megindult az élet 1945 után, de az emberek bizakodók voltak. Nem volt letargia, hogy „Jaj, még mi lehet?” vagy „Mi következhet be?”. Mindenki reménykedett, hogy legalább a hozzátartozóknak egy kis hányada haza fog térni, megnyílnak a boltok, mindenki talál majd valami, ha nem is kedvére való, de elfogadható munkát. Aki rengeteget tett a városért, Budapest ellátásáért, az Vas Zoltán volt. Egykettőre hozatott vidékről krumplit, a Blaha Lujza téren mérték ki, és mentünk ilyen szatyor, olyan szatyor, ki mennyit tudott. Ott akkor nem kellett fizetni! Bizakodásra adott okot, hogy köztársaság lett Magyarország. Tildy Zoltán volt a köztársasági elnök. Itt nem volt ez a torzsalkodás. Megvolt a Kommunista Párt, megvolt a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazda Párt, az igen baloldali volt, aztán megváltozott. Úgyhogy azt lehet mondani, hogy visszatért az élet a városba. Az élet tehát zajlott, de a hitközség nagyon nehezen állt talpra. Egyrészt nagyon kicsi volt, másrészt főleg azzal foglalkozott akkor, hogy a deportáltakat, akik hazatértek, segítse. Ez volt az OMZSA, az Országos Magyar Zsidó Segítő Egyesület [Országos Magyar Zsidó Segítő Akció], a Bethlen téri templomnál volt egy kis iroda, és ott megjelentek a névsorok, hogy ki az, aki jelentkezett, ki az, aki úton van hazafelé. A zsidó élet nagyon nehezen indult meg. Egyrészt ugye minden templom egy kicsit sérült is volt, másrészt, én nem tudom, de az emberek meghasonlottak önmagukkal. Azt lehet mondani, hogy a zöme azt mondta: „Hol volt a zsidók Istene, hogy ezt tűrte?”

Nekem egy volt a fontos: a vőlegényem. Azt már tudtam akkor, hogy az ő egész családja elpusztult. Az nagyon fáj, de azok nem álltak még olyan közel hozzám, mert nem velük éltem. Azt már tudtuk, hogy a Felvidéken élő apai részről a testvérek már 1942–43-ban füstbe szálltak. A meglévő családból kettőről tudtuk, hogy mi történt velük. Anyám nővérének, Wessely Antalnén Fränkel Róza lányának, Vörös Ferencné Wessely Klárának elvitték a férjét a Rottenbiller utcai lakásból. Róla már 1944 októberében tudtuk, hogy nem tér vissza. Az unokanővéremnek a legfiatalabb testvéréről, a Wessely Istvánról már tudtuk, hogy 1945. január ötödikén a Dunába lőtték a nyilasok [lásd: zsidók Dunába lövése]. A Jókai utcai svéd védett házból vitték ki a lakókat. Az unokabátyám ott volt, és azt már akkor tudtuk, hogy szegény a Dunában lelte a halálát. (Tavaly raktak ki először egy emléktáblát, ennyi év után!) Szóval nagyon megcsonkult a család, azt tudtuk. A férjem családjából unokatestvér maradt egypár, de különben a közvetlen hozzátartozók mind elpusztultak.

A férjem is, mint az apám szociáldemokrata volt 1948-ig. Ő is a második világháború előtt lépett be a szociáldemokratákhoz. Szintén egy baloldali ifjúsági szervezetben, a szocdem ificsoportban volt, azokkal sátorban éltek nyáron a Rómain, és ott igen élénk csevely folyt. Aztán a második világháború megzavart mindent. [A háború után] Amikor egyesült a Szociáldemokrata Párt a Kommunista Párttal, a kormánypártnak [Magyar Dolgozók Pártja] lett a tagja. Én az MNDSZ-nek voltam a tagja a felszabadulás után, valamint a Gyermekbarátok Szövetségének [A számos, gyermekekkel kapcsolatos szociális munkát végző egyesület közül valószínűleg a „Gyermekbarát» szűkölködő és gondozás nélküli iskolás-gyermekeket gyámolító egyesületről» van szó, amely 1887-ben alakult meg Budapesten. Tevékenységéről lásd Kaszás Marianne tanulmányát: „Az egyesületi karitáستól az állami gondoskodásig. Szociális gyermekvédelem a századfordulón Budapesten”, in „Szociológiai Szemle”, 1994. 1. szám). Nem tudjuk, mikor szűnt meg az egyesület, valószínűleg az

1940-es évek vége felé. – A szerk.]. A férjem ekkoriban már tisztviselő volt, a KISOSZ-nál, a Kiskereskedők Országos Szövetségénél volt könyvelő, majd 1955-ig dolgozott a Begyűjtési Minisztériumban, az Élelmezési Minisztériumban, a Földművelési Minisztériumban, a Belkereskedelmi Minisztériumban – ahova a főosztály ment, oda ment ő is. Aztán a SZÖVOSZ-nál volt, ahol szépen haladt előre [A SZÖVOSZ (Fogyasztási Szövetkezetek Országos Szövetsége) az általános fogyasztási, értékesítő és beszerző (ún. ÁFÉSZ), a takaré- és lakásszövetkezetek 1948–1991 között működött érdek-képviselési szerve volt. – A szerk.]. Osztályvezetővé nevezték ki, és ott volt 1980-ig.

A gyerekeink a háború után születtek. A lányom, Mariann 1947. január ötödikén született ebben a lakásban. A fiam, János 1949. december harmincegyedikén, reggel született a Péterfyben. Itt volt a két gyerek, tele voltunk gonddal, de megéltünk. Mindenki dolgozott, én reggeltől estig. Délelőtt volt az óvoda, délután korrepetáltam, németet tanítottam, orosz tanítottam. A Magyar-Szovjet Baráti Társaságnál tanultam meg ezt a nyelvet, itt, a Fásoriban [1945 januárjában alakult meg a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság, az alapító elnök Szent-Györgyi Albert volt, Zilahy Lajos az ügyvezető (az elnökségi, tiszteletbeli tagok stb. között volt pl. Bajor Gizi, Heltai Jenő, Kodály Zoltán, Illyés Gyula, Szekfű Gyula, Karácsony Sándor, Bay Zoltán, Bugyi István orvosprofesszor, Ortutay Gyula stb.); 1945–46-ban „Irodalom, Tudomány” címmel néhány számot megért folyóiratot adtak ki Zilahy és Szent-Györgyi szerkesztésében. 1946 elején már félmillió tagja volt a társaságnak, amely 1948-ban vette föl a Magyar-Szovjet Társaság nevet. 1953-ban már 1,3 millió taggal és nyolcezer helyi szervezettel rendelkezett. „Ország-Világ” címen hetilapot adott ki. Az 1956-os forradalom idején a társaság szétesett, 1957 nyarán Magyar-Szovjet Baráti Társaság (MSZBT) néven szervezték újjá, ekkor már tagság nélkül. 1994 óta mint Magyar-Orosz Baráti Társaság működik. – A szerk.]. Itt, mögöttünk van az Evangélikus Gimnázium, az akkor is állt, és mindig egy nagyon nagyhírű iskola volt, és ott volt ez az orosz tanfolyam. Akkor volt csecsemő a fiam, de én azt gondoltam, hogy egykettőre iskolások lesznek. Olyan ne létezzen, hogy valamit kérdeznek tőlem, és én ne tudjak segíteni. Két-három ismerőssel megbeszéltük – azoknak is voltak gyermekeik –, és azt mondták, hogy „Te Zsuzsa! Nincs kedved orosz tanulni?”. Mondom, „Dehogynem”. Beiratkoztam heti kétszer. Miután este befejeztem a pénzkereső munkát, este héttől kilencig volt tanfolyam, itt a Fásoriban [Fasori Gimnázium, a Budapest-Fasori Evangélikus Gimnázium köznapi neve], mögöttünk. Mondtam, ez olyan közel van, ez nem probléma. Megvacsoráztam, elmentem. Amire hazajöttem, addigra a férjem már megfürösztötte a babát, és akkor én megszoptattam. Egy ide férjhez jött tanárnő tanított minket, igen lelkesen. Nagyon-nagyon agilis volt. Jókedvvel csináltuk, dacára a késő esti óráknak. Én nem akartam hatalmas nyelvvizsgát, hanem csak annyit, hogy egy igeragozás, egy egyszerű mondatszerkesztés, és el tudjam olvasni a cirill betűket. Mindig azt mondta a férjem, hogy „Ha te ezt meg tudod tanulni, akkor kalapot emelek!”. Mondom, „Először legyen kalapod”. Úgyhogy nagyon lelkesen csináltam, és a mai napig nem lehet eladni. Mikor iskolába került a lányom, ötödikben kezdték az orosz, és csak úgy ámultak-bámultak az anyukák, akik jöttek a gyerekekért délben a suliba, hogy „Te tudsz oroszul?”. „Igen.” „Nem segítenél Marikának?” „Nem segítenél Pistikének?” „Dehogynem.” És jöttek a gyerekek sorban orosz tanulni, úgyhogy kihúztam őket mindig a rossz jegyekből. Mindig nagyon kevés pénzt kértem. Buta voltam, nem voltam elég jó üzletasszony. Bizony, jól jött az a kis plusz pénz. Nemrég találkoztam azzal az orosz tanárnővel, és azt mondta, hogy „Mondd, te honnan tudtál oroszul?”. Mondom, „Úgy, hogy beiratkoztam, és egy valódi orosz nő tanított”.

Az iskolatársakkal is sikerült felvenni lassan a kapcsolatot. Nem mindegyik volt kedves emlék. Találkoztam egy régi iskolatársammal, aki keresztény volt. A Fasorban futottam össze vele. „Jaj, de örülök, hogy látlak!” – mondta, és kezdte mesélni, hogy ő mennyit szenvedett. Mondom: „Álljon meg a menet! Én nem mondtam semmit, te se mondjál semmit! Nem versengünk!”. Apropos, iskola: még a hatodik gimnáziumban az osztályfőnöknőnk azt mondta, hogy „Gyerekek! Mindenki vegyen elő egy levélpapírt, egy borítékot, és írja meg, hogy mi szeretne lenni. Ezt én elrakom egy dobozba, leragasztom a dobozt, ahhoz nem nyúlhat senki, és a tizedik érettségi találkozón – tehát ez 1950-ben volt – fölnyitjuk, ha élünk, és mindenki fölolvassa, amit akkor fogalmazott. Az a kérésem, hogy mindenki egy fényképet is ragasszon a levélre”. Megvan a mai napig. Az egyik osztálytársnőnk az Orbánhegyi úton lakott, és az ő házuk – nem a saját háza volt – kertjében tartottuk a tizedik érettségi találkozót. Turóczi professzor is jelen volt az osztályfőnökünkön kívül, hosszú asztalnál ültünk a kertben, igen jó hangulatban, és rám bökött, és azt mondja, hogy „Fogadjunk, Orován, hogy magából dedós lett!”. Így emlékezett, hogy nálunk óvoda volt. Tudniillik a történelem-földrajz szakos tanárnőnknek a fia a szomszéd házban lakott, és idejárt óvodába. Mondom: „Nyert, Professzor Úr! Az lettem.” Azt mondja, „Ezt szeretem hallani”. Megünnepeztük a tizediket, a tizenötödiken jelen volt az Aczél elvtárs is, a Margitszigeten [lásd: Aczél György]. Elkezdtek a lányok mondani, hogy Aczél elvtárs így, Aczél elvtárs úgy, és azt mondta, hogy „Egy pillanat, lányok! Álljatok csak meg! Én nektek ugyanúgy Gyuri vagyok, mint ahogy akkor voltam”.

Az 1951-es év nagyon nehéz volt, mert akkor már nagyon szorított a hurok mindenütt. Rengeteg embert kitelepítettek, jogtalanul [lásd: kitelepítések Magyarországon]. Olyat is, akinek volt egy üzlete, de egyébként nem is volt nagykereskedő, meg mit tudom én, bankhivatalnokot, és hónapokat voltak kitelepítve, nagyon rossz körülmények között. Ebbe zsidók is belekerültek, azok után, hogy min mentek keresztül. Akkor kellett volna, ha lehetett volna, elmenni. Nem voltunk elég bátrak. 1948-ban sem gondolkodtunk az aliján. Olyan konszolidáltak voltak a viszonyok, és mindnyájunknak megvolt a kenyérkeresete, hogy akkor még teljes bizonytalanságba nem mertünk volna elmenni. Attól eltekintve, hogy én elhatároztam, ha már egyszer megmaradtam anyuka mellett meg a nagynéném mellett, akiknek semmi fix jövedelmük vagy nyugdíjuk nem volt, akkor nem hagyjuk el őket. 1956-ban sem tettük meg. Pedig újra kezdődtek a zsidózások. Ez már velejárója a nyomornak. 1956-ban féltünk, lehívtuk a harmadik emeleten lakókat, a gyermekes családokat, és szépen itt elhelyeztük őket. Mindegyik család kapott egy szobát egy-két-három gyerekkel. Azért, hogy nehogy belövés érje őket, mert lőttek jobbról-balról. Úgyhogy be voltunk rezelve. Nem voltak pogromok, ilyesmi nem volt. Mivel Rákosi Mátyástól kezdve Gerő Ernőig mind zsidó volt, Péter Gábor satöbbi, természetesnek tartottuk, hogy föl fog lángolni [az antiszemitizmus]. A férjemnek volt egy nagybátyja vagy nagynénje New Yorkban, akik akkor már küldték az IKKA csomagokat, egy kis rizst, egy kis kávé, egy kis kakaót, egy kis teát, és leveleztünk velük, és akkor nagyon csalogattak minket, hogy „Gyertek! Gyertek!”. [Az IKKA-utalvány (IBUSZ Külföldi Kereskedelmi Akció rövidítése), melyhez Nyugaton élő rokonok révén vagy a fekete piacon lehetett hozzájutni, egyfajta csekk volt, amellyel vásárolni lehetett a kizárólag dollárért árusító boltokban az ötvenes évek elején a kiskereskedelemből teljesen hiányzó élelmiszerféléket („igazi” kávé, kakaópor, csokoládé stb.) és ruhaneműt, később hiánycikkeket (porszívót, padlókefélt, gáztűzhelyt, varrógépet, fürdőkádat, Pannonia motorkerékpárt, de akár autót – Moszkvicot, Trabantot és Wartburgot – is). „Lehetett rendelni csomagot is, Susan, Kitty, Bessie, Caroline, Roma és Iris fantázianeveken. A legdrágább a Caroline volt, huszonöt dollárért fél kiló teát, két kiló kávé, egy kiló kakaót, két doboz szardíniát, egy üveg rumot, egy kiló kekszet és

egy kiló cukrot mértek bele.” Lásd még N. Kósa Judit írását:

<http://www.nol.hu/gyujtesek/lelohely/framed/6731/>. – A szerk.]. A férjem még benne is lett volna, mert ő rendkívül ügyes ember volt. Szorgalmas volt, kez ügyessége is volt, feje is volt. Tudta azt is, hogy én is akárhol tudok csinálni egy óvodát. Már-már ráálltunk volna, de akkor mindig megjelent előttem, hogy mit csinál majd ez a két asszony itt nélkülem.

1952-ben megvonták az óvodaengedélyt. Hiába volt faliújság, minden [A faliújság az ötvenes években szovjet mintára erőltetett agitációs-propaganda eszköz volt az iskolákban és munkahelyeken. Politikai jellegű irományok mellett az iskola / munkahely „életével” kapcsolatos „anyagokat” tartalmazott (élen járó tanulók / dolgozók; az iskola / osztály „szégyenei”, akiknek a teljesítménye rontja az osztály, műhely stb. átlagát, a notórius elkésők stb.). „Szerkesztése” az ún. faliújság-felelős kötelessége volt. – A szerk.], járt itt a szakfelügyelő, adófizető állampolgárok voltunk az előjáráságon. Az összes magánóvodát bezárták [Tulajdonképpen már 1948-ban (XXXIII. tc.) rendelkeztek a „kisdédóvódák” (valamint iskolák és tanulóotthonok) államosításáról, de akkor még lehetett mentességet kapni. Lásd: iskolák államosítása Magyarországon. – A szerk.]. Itt volt a nagy kérdés: miből élünk? Akkor azt mondta anyuka: „Mi úgyis itt vagyunk ketten – Sári néni meg ő –, mi vezetjük a háztartást, ideveszünk négy gyereket napköziszerűen.” Akkor váltott tanítás volt a suliban. Az alsó tagozat járt délelőtt, mondjuk, a felső járt délután. Én mentem értük az iskolába, idehoztam őket, megebédelték, leültek odabent, az volt a gyerekszoba, megcsináltuk a leckét, és délután ötkor jöttek a kedves szülők értük, és szépen vitték haza a csemetéjüket, becsomagolt táskával, és a drága szülőknek semmi gondjuk nem volt. Levegőn voltak a gyerekek, mert kivittem őket mindennap a Ligetbe. Tanulás megvolt, én kérdeztem ki a biológiától a matematikáig mindent. Mentek a dolgok. Nem volt semmi. Ki tudtuk fizetni a villanyt, a gázt, mindent, és békesség volt. A férjem nem lett miniszter, hál’ istennek. Nagyon szorgalmas volt, nagyon megbecsülték.

A Kádár-korszakban nyugalmas élet volt. Lehetett tervezni, hogy most tizenkét hónapos részletre veszünk egy asztalt, egy hűtőszekrényt. Szépen és tisztességesen meg tudtunk élni. Az óvoda államosítása után kezdtünk iskolás gyerekeket kosztoltatni, ebédeltetni. Két műszakban tanítottam, délelőtt-délután. Kemény munka volt, de megérte, mert nem voltak anyagi gondok. A nagynéném továbbra is itt volt, és anyuka is, hál’ istennek, itt volt. Anyukám egész 1970-ig élt, a nagynéném 1977-ig, és el kellett őket is tartani. Anyuka haláláig volt kosztadás, utána leálltunk avval, és csak tanítottam. Akkor már nem volt két műszak, úgyhogy csak délelőtt jártak a gyerekek suliba, és délután szépen tanítottam, egészen 1978-ig. Hét-nyolc gyerek mindig járt ide – ez nem volt rossz kereset –, és utána még nyelvet tanítottam este. Mert ez nagyon ment, a némettanítás. Mert én soha nem kértem nagy összegeket, mint ahogy ma divat. Ma csak ámulok-bámulok, akivel beszélek, és akar egy nyelvet tanulni, a gatyája is rámegy.

1973-ban férjhez ment a lányom, Mariann Szendy Bélához. Ő katolikus, de jobb zsidó egy zsidónál. Rendes fickó, ügyes fiú. Nem így lett nevelve, de úgy látszik, a házassága megváltoztatta. Akkor jöttek az igazi nagy gondok, mert Gödöllőn volt az anyósának lakása. A férjem egész egyszerűen nem tudta elviselni, hogy a Barbikát, ezt a pici lányt mózeskosárban hurcolják a HÉV-en – akkor még metró sem volt, azt hiszem –, télen-nyáron, mindig. Imádta az unokáját, nagyon-nagyon szerette. Végül a vállalaton keresztül segítséggel, részletre tudtak venni egy lakást odakinn, de a mai napig is kinn laknak. Gödöllőn rém kevés zsidó van. A lányom harminchárom éve él Gödöllőn, és mindig azt mondta, hogy „Csak egy felet látnék!”. Se piacon, sehol.

A Kádár-korszakban nem észleltünk már antiszemitizmust. Akkor már kezdtünk újra a vallással is foglalkozni. Más volt az élet, mint azelőtt, mert akkor egész más volt a kormány. Más lett a hitközség is. Nem volt annyi furkálódás, nem volt kenyérharc. Akkor már el is jártam a hitközségbe. Én a Bethlen tériben jártam és járok, de nem rendszeresen péntekenként, csak az ünnepekre. Aztán jártam egy csomószer, amíg jobban tudtam mozogni, a Dohány templomba [lásd: Dohány utcai zsinagóga]. Azt nagyon szerettem, amikor a Frédi [Schöner Alfréd] volt a Dohány templomban a főrabbi. Most az ORZSE [Országos Rabbiképző Intézet] rektora. Az egy nagyon jó fej volt, jó orgánuma volt.

A férjem huszonhat éve [1980-ban] halt meg. Akkor még vállaltam néhány gyereket, nem sokat már, azokkal foglalkoztam. Aztán szépen abbamaradt az egész. Én is megöregedtem, és maradt a háztartás, ami rám szakadt, amit soha nem csináltam, mert mindig anyámék vezették a háztartást, és azt mondtam: „Három nő nem lehet egyszerre a konyhán.” Ezzel takaróztam. Meg nem is szerettem, megmondom őszintén. Aztán szépen bele kellett jönnöm. Szegény drága anyám mindig azt mondta: „Mi lesz veled, Zsuzsikám?” Mert én egy teát és egy rántottát tudtam csinálni, de aztán slussz. Mindent meg lehetett tanulni, és ma egy primán főző nagymama lettem.

1998-ban jött a szívinfarktusom, és leállt a munka is. Mert akkor már nem mertem tovább csinálni. A fiammal lakom együtt. János kereskedelmi szakiskolát végzett, mindig itt lakott velem. Éléldegélünk. Életjáradékot kaptam a saját életem után, és ugyanannyit kapok a férjem után is. Nem nagy összeg, de jó, hogy van. Aztán a Claims Conference a gettósoknak adott egy nyugdíjat, amit évek óta negyedévenként folyósítanak, és remélem, még fognak is. Ez volt a kárpótlás. Úgyhogy mentek ezek a dolgok is.

A régi ismerősök pedig nem feledik a régi, békés szép időket. Ilyenek az óvodásaim. Az egyiknek, akivel évekkel ezelőtt összetalálkoztunk itt, az utcában, azt mondtam: „Mit szólnátok hozzá, ha megünnepelnénk a nyolcvanadik születésnapomat a Béke Szálló Zsolnay cukrászdájában? Az én vendégeim lesztek, ti szervezzétek meg!” És ez így is lőn. A volt kis óvodások, akik akkor már a jó hatvanas éveiket taposták, én a nyolcvanat. A fiam fogadta a vendégeket az előcsarnokban, a lányom, az unokám fényképezett. Nagyon szép ünnepség volt. Most a nyolcvanötöt nem ültük meg, mert több haláleset történt sajnos, és azt mondtam, hogy ezt nem tartom összeegyeztethetőnek, hogyha a kortársaik közül hatvan év alatt egypár elment.

A zsidó ifjúság is dolgozik, közreműködik a vallás és a zsidóság felvirágoztatásában. Ami számomra megnyugtató. Látom az unokám baráti körében, hogy nagyon sokan mennek Izraelbe tanulni. Tizenhat évvel ezelőtt megjelent az „Új Élet”-ben egy hirdetés, hogy a Joint Szarvason szervez zsidó származású gyermekek részére tizenkét napos turnusokban táborozást, ahol megismerik a zsidó életet [A szarvasi tábor alapítója a Lauder Alapítvány, fogadnak zsidó tizenéveseket szerte a világból: Európából, az Egyesült Államokból, Etiópiából, Izraelből stb. Főként a zsidó hagyományörzésre összpontosít. – A szerk.]. Én ezt elolvastam, és a lányomat azonnal föl hívtam, és azt mondtam, hogy „Marikám! Beszéld meg a férjeddal, hogy mit szól hozzá, ha én állok a költségeket. Mit szól hozzá, hogyha a gyerekek elmennek egy turnusba?” Elmentek. A Dohány templom elől indult a két vagy három autóbusz. Ott álltam a Dohány utca sarkán, míg el nem ment a busz, és a boldogságtól potyogtak a könnyeim, hogy énnekem megengedte ezt megélni a Jóisten. A Barbara olyan jól érezte magát, hogy mikor hazajött, azt mondta, hogy „Mehetnék a következő transzporttal is?”. „Persze hogy mehetsz.” Egyszer lementem a táborba meglátogatni egy vasárnap, és el voltam ragadtatva, hogy milyen jó körülmények között vannak. Műsort adtak,

szerepeltek, hóráztak. Szóval Barbara rendkívül szerette ezt, és egy év, második év, következő év. Mindig megkérdeztem, „Akarsz menni?”. „Hát, persze!” A konyha vezetője, egy [magyar származású] izraeli, úgy látszik, megkedvelte az én unokámat, és mikor barheszt sütöttek, mindig kihívta a nagykonyhába, és szépen tudja a barheszt fonni – nagyanyja nem tudja, de ő tudja. Mindent a világon tud a zsidó ünnepekről. Azóta sok év eltelt, ő felnőtt. Már nem mint diák, hanem mint madrich van ott. Izraelben volt, és amikor a Bálint Ház megnyílt [Bálint Zsidó Közösségi Ház, 1994-ben alapították. Működését az Amerikai Joint és a MAZSIHISZ támogatja. – A szerk.], bekerült az Olami Klubba [A Bálint Házban működő egyik játszóházról van szó. – A szerk.], amit ő vezet. Úgyhogy én rendkívül boldog vagyok.